

University of Groningen

Realistische geschiedschrijving

Overbeek, Albert Bette

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Overbeek, A. B. (2005). *Realistische geschiedschrijving: Theodor Mommsens 'Roemische Geschichte'*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

VII Rome en Italië

1 Inleiding

“Es ist die Geschichte Italiens, die hier erzählt werden soll, nicht die Geschichte der Stadt Rom.” Zo formuleerde Mommsen zijn programma in de inleiding van de *Römische Geschichte*.¹ De militaire expansie en de politieke dominantie van Rome in Italië en de daarop volgende “romanisering” van het schiereiland werden door Mommsen geïnterpreteerd als de ontwikkeling van een nationale staat. De eerste mijlpaal in deze ontwikkeling werd bereikt met de onderwerping van Tarente (272 v.C.) na het vertrek van Pyrrhos van Epeiros uit Italië: “Zum erstenmal war Italien unter der Herrschaft der römischen Gemeinde zu einem Staat vereinigt.” (RG. I, 433) Deze staat bestond uit de eigenlijke *ager Romanus*, het territorium van de Romeinse burgerij, en de door Rome onderworpen en in een bondgenootschap verenigde Italische gemeenschappen. De staatsrechtelijke constructie waarmee Rome overwonnen tegenstanders aan zich bond bestond uit een getrapt systeem van burgerrechtverleningen aan onderworpen staten, variërend van het volledige Romeinse burgerrecht (*optimo iure*) via het ‘passief’ of ‘halfburgerrecht’ (*sine suffragio* – zonder passief en actief stemrecht) en het Latijns recht (voornamelijk in de zogenaamde *coloniae Latinae*) tot en met het behoud per verdrag van de volledige binnenlandspolitieke zelfstandigheid (*foederati*). De buitenlandse politiek en de besluitvorming over oorlog en vrede van deze gemeenschappen daarentegen lag volledig in handen van Rome, de hegemoniale macht binnen het “bondgenootschap”.

De kracht van deze constructie zag Mommsen daarin dat zij de onderworpen gemeenschappen de mogelijkheid bood zich op korte of lange termijn in de Romeinse staat te integreren. Voorwaarde voor de volledige burgerrechtverlening *optimo iure* was de latinisering, de overname van de Latijnse taal en van de Latijnse zeden, gesymboliseerd door het dragen van de toga. Aan het begin van de derde eeuw, in de periode dat de eenwording van Italië voltooid werd, kregen de burgers van Tusculum, de oorspronkelijke Latijnse gemeenschappen en de Sabijnse steden het volwaardige Romeinse burgerrecht.² Deze juridische latinisering in de vorm van burgerrechtverleningen vormde in Mommsens ogen een bewuste politiek van de kant van de Romeinen. Dat gold niet voor de belangrijkste voorwaarde waaraan voldaan moest worden, de culturele latinisering. Deze werd door Mommsen veeleer opgevat als het niet

---

¹ RG. I, 22; vgl. voor het volgende m.n. Wucher, *Mommsen*, hfdst. 4, blz. 41 e.v.; Mouritsen, *Italian unification*, m.n. hfdst. II,1, blz. 23-37.

² RG. I, 434: “Gegen den Schluß dieser Periode [begin derde eeuw] scheint die römische Gemeinde damit begonnen zu haben, den nächstliegenden Passivbürgergemeinden gleicher oder nah verwandter Nationalität das Vollbürgerrecht zu gewähren; welches wahrscheinlich zuerst für Tusculum geschehen ist, ebenso vermutlich auch für die übrigen Passivbürgergemeinden im eigentlichen Latium, dann am Ausgang dieser Periode (268 v.C.) auf die sabinischen Städte erstreckt ward, die ohne Zweifel damals schon wesentlich latinisiert waren und in dem letzten schweren Krieg ihre Treue genügend bewährt hatten.”

bewust nagestreefde gevolg van de Romeinse hegemonie, bijvoorbeeld door de dienstplicht in het kader van het door Rome geleide bondgenootschap.³

Ondanks deze aanzetten echter werd in Mommsens interpretatie de geschiedenis van Italië in de republikeinse tijd in sterke mate bepaald door de permanent oplopende spanning tussen Rome en de zich wel taalkundig en cultureel latiniserende maar niet juridisch gelijkgestelde Italische gemeenschappen. Vele niet-Latijnse *socii* vochten met Hannibal tegen Rome. Zij werden door de overwinnaar zwaar gestraft en hier werd zodoende de overwinning op Hannibal “als een tweede onderwerping van Italië ervaren.” (RG. II, 187) Bovendien werd de juridische kloof tussen de Romeinse burgerij en de overige Italische gemeenschappen groter (RG. II, 326 e.v.). Het passieve burgerrecht verdween vrijwel geheel door de verlening van het volledige burgerrecht (waarschijnlijk afgerond in 188 v.C.: RG. II, 325); in toenemende mate kregen ook Latijnen dit Romeinse burgerrecht, maar omgekeerd kwamen er na 183 v.C. geen nieuwe *coloniae Latinae* meer bij; en voor de overige bondgenoten – gemeenschappen en individuen – werd het vrijwel onmogelijk het burgerrecht te verkrijgen. Dat ging bij de ‘bondgenoten’ des te meer schrijnen, naarmate Rome zijn hegemonie steeds onverhulder als heerschappij uitoefende.⁴ Verzoeken tot rechtsverbetering werden steeds afgewezen; de pogingen van vooruitziende staatslieden als Gaius Gracchus en Livius Drusus *fil.* de Italiërs toegang tot het burgerrecht te verlenen werden in het revolutionaire geweld van de late republiek gesmoord.

Tenslotte kwam deze onderliggende spanning na de dood van Drusus in de zogenaamde Bondgenotenoorlog (91-88 v.C.) tot een gewelddadige uitbarsting: “Den Italikern blieb nur die Wahl, entweder geduldig sich zu fügen oder [...] mit den Waffen sei es Rom zu vernichten und zu beerben, sei es wenigstens die Gleichberechtigung mit Rom zu erzwingen.” (RG. III, 236) Nadat een laatste aanbod, in ruil voor het burgerrecht de wapens neer te leggen, door Rome was afgewezen, was het duidelijk “daß die Italiker jetzt nicht mehr sich Gleichberechtigung von den Römern zu erstreiten, sondern diese zu vernichten oder zu unterwerfen und einen neuen Staat zu bilden gedachten.” (RG. III, 241) Met de onder druk van de oorlog tot stand gekomen *lex Iulia* van eind 90 v.C., die het burgerrecht aan de trouw gebleven Italische gemeenschappen verleende, keerde het oorlogstij. De Samnieten poogden weliswaar nogmaals het Romeinse juk af te schudden en hun zelfstandigheid te heroveren, maar ook deze poging was weer tot mislukken gedoemd (RG. III, 256). Uiteindelijk was het resultaat van de oorlog en de aansluitende politieke perikelen de verlening van het Romeinse burgerrecht aan de vrije bevolking van heel Italië ten zuiden van de Po. Nog eenmaal daarna vochten de Samnieten, de belangrijkste Italische tegenstanders van Rome, voor hun vrijheid in de burgeroorlogen

---

³ Vgl. de ogenschijnlijk paradoxale formulering, RG. I, 466-67: “die Aufnahme der Sabiner in das volle Bürgerrecht [...] spricht dafür, daß die Latinisierung Mittelitaliens schon damals das bewußte Ziel der römischen Politik war. [...] Die Latinisierung der Italiker überhaupt ward schwerlich schon damals beabsichtigt; im Gegenteil scheint der römische Senat den Gegensatz der latinischen gegen die übrigen Nationalitäten absichtlich aufrecht erhalten zu haben und gestattete zum Beispiel die Einführung des Lateinischen in den offiziellen Sprachgebrauch den kampanischen Halbbürgergemeinden noch nicht.” – met de “Latijnse nationaliteit” worden hier de *coloniae Latinae* aangeduid.

⁴ RG. III, 229 e.v., maar Mommsen zag de eerste aanzetten tot een afscherming van de Romeinse burgerij van de overige Italiërs, inclusief de Latijnen, al in de vroege derde eeuw: *ibid.* I, 436-37; vgl. ook *ibid.* II, 325 e.v.

van de jaren 80 v.C. Na hun nederlaag voor de poorten van Rome (82 v.C.) was het de dictator Sulla die de politieke eenheid van Italië definitief vorm gaf.

Ondertussen waren de Romeinen na de Eerste Punische Oorlog begonnen de geografisch-staatkundige eenwording af te ronden door de vestiging van hun heerschappij in de Tyrrheense Zee door de bezetting van Sicilië (met uitzondering van Syracuse), Sardinië en Corsica, en door de verovering van het Keltische Noord-Italië tot aan de Alpen, “de natuurlijke grens van Italië” (RG. II, 64 e.v., 77 e.v.), die na de oorlog met Hannibal werd voltooid (ibid. 190 e.v.). Hier ontstonden de eerste Romeinse *provinciae* die bestuurlijk scherp gescheiden waren van het eigenlijke Italië. In het Keltische noorden, waar de romanisering zeer snel op gang kwam, duurde het ook weer enige tijd voordat de culturele assimilatie omgezet werd in een volwaardig Romeins burgerrecht. Hier was het Julius Caesar die dit uiteindelijk met de *lex Roscia* (49 v.C.) tot stand bracht.⁵ In 42 v.C. tenslotte verloor Gallia Cisalpina zijn status van provincie en ging het definitief deel uitmaken van *Italia*.

Mommsens historiografische constructie, waarbij een staatkundig verdeeld Italië door de leidende macht Rome in één staat verenigd werd, wordt vaak opgevat als een directe projectie van Mommsens voorkeur voor een Duitse eenwording onder Pruisische leiding op de antieke geschiedenis. En inderdaad had Mommsen gedurende de revolutie van 1848/49 voor de klein-Duitse, op Pruisen gebaseerde oplossing gekozen (zie boven hoofdstuk II,2). Mommsens positieve waardering voor de Romeinse expansie in Italië zou zodoende niet alleen een directe reflectie zijn van zijn visie op de rol die Pruisen bij een toekomstige eenwording van Duitsland zou moeten spelen, maar tegelijkertijd ook een voorbeeldfunctie hebben.⁶

Deze opvatting is mijns inziens zo niet juist. Natuurlijk wenste Mommsen de vorming van een nationale eenheidsstaat in Duitsland, een verlangen dat met behulp van het idealistische concept van de *Sittlichkeit* als een universele historische noodzakelijkheid gepresenteerd kon worden. De vorming van een nationale staat was voor hem het doel in de wereldgeschiedenis waarnaar alle volken streefden. In de *Römische Geschichte* wilde hij ook inzicht verschaffen in de natuurlijke processen van de historische ontwikkeling, in de aard van de *sittliche Mächte*, en deze *sittliche* functie van zijn geschiedschrijving was voor hem ongetwijfeld belangrijk.⁷ Vandaar dat hij in een vaak geciteerde passage in de *Römische Geschichte* kon schrijven over de algemene historische ontwikkeling “von dem kantonalen Partikularismus, mit dem jede

---

⁵ RG. V, 221-22; snelle romanisering van deze regio na de verovering: ibid. II, 83-84; ibid. II, 191 wordt deze romanisering (na de Tweede Punische Oorlog) weer gecontrasteerd met de juridische afscherming: “namentlich vergaß man nicht, die Scheidewand zwischen Italikern und Kelten gesetzlich zu befestigen und zu verordnen, daß nie ein Bürger dieser beiden Keltenstämme [Cenomanen und Insubrer] das römische Bürgerrecht solle gewinnen können. [...] Übrigens griff auch in diesen Landschaften die Latinisierung mit großer Schnelligkeit um sich; die keltische Nationalität vermochte offenbar bei weitem nicht den Widerstand zu leisten wie die der zivilisierten Sabeller und Etrusker.”

⁶ Bijv. Wucher, *Mommsen*, 74-5; Christ, ‘Mommsen und die *Römische Geschichte*’, 25; Linderski, ‘Defensive imperialism’, 134: “Rome was imagined to have achieved in Italy what Prussia was fervently expected to accomplish in Germany; and at the same time the Prussians were exhorted to follow in the footsteps of the Romans and live up to their historical destiny.” Linderski verwijst hierbij naar het artikel van Yavetz, ‘Why Rome?’, waarin Mommsens *Römische Geschichte* überhaupt niet ter sprake komt.

⁷ In een brief aan Carl Halm benadrukte Mommsen “daß ich viel mehr Werth lege die sittlich-politische Tendenz meiner Arbeit anerkannt zu sehen als ihren gelehrten Werth.” (6 juni 1855; geciteerd naar Wucher, *Mommsen*, 25).

Volksgeschichte anhebt und anheben muß, zu der nationalen Einigung, mit der jede Volksgeschichte endigt oder doch endigen sollte.”⁸ Dat was in het Duitsland van de jaren 1850 een politieke eis, zoals Mommsens formulering duidelijk maakt: iedere volksgeschiedenis begint met een ‘kantonaal particularisme’ en *moet* hier wel mee beginnen, omdat iedere nationale eenwording opgevat werd als het product van een lange historische ontwikkeling; maar hoewel deze ontwikkeling gezien werd als een logische ontwikkeling, kwam zij niet altijd en automatisch tot stand, zij was voor het contemporaine Duitsland nog slechts een politieke wens: zij *zou* tot stand *moeten* komen (*sollte*).

Een directe parallel legt Mommsen echter niet tussen de antiek-Italische en de contemporaine Duitse situatie, hoewel hij elders in zijn werk met analogieën niet karig was. Dat is geen toeval. Want hoewel het resultaat van beide historische ontwikkelingen hetzelfde was (of zou moeten zijn), namelijk de vorming van een nationale eenheidsstaat, dienden de wegen er naar toe verschillend te zijn. De manier waarop de nationale staat in het historisch proces door de Romeinen bereikt was kon voor Mommsen in de jaren 1850 geen direct navolgbaar voorbeeld voor het contemporaine Duitsland zijn.

---

⁸ RG. I, 56; vgl. RA. 317 (1871!): “was die Völker anlangt, so fragt die Geschichte wenig nach dem Einigungsgrund, wenn nur das Ziel erreicht, nur die tatsächliche Einheit formuliert und konstituiert, das Volk zum Staat zusammengefaßt wird. Im Altertum ist es allein Rom oder, wenn man will, die latinische Nation, die dieses Ziel voll erfaßt und ganz erreicht hat, und dies meinen wir, wenn wir die Römer *in besonderem Sinn ein geschichtliches Volk* nennen.” (mijn cursivering).

2 Rome en de vroeg-Italische volksgeschiedenis

De nationale ontwikkeling van het vroege Rome werd door Mommsen niet geschreven als deel van de Italische geschiedenis, maar geïntegreerd in zijn duiding van de ontwikkeling van Latium. Om dit duidelijk te maken is het zinvol uit te gaan van de constructie van het eerste boek van de *Römische Geschichte*. Mommsens opzet is gebaseerd op het contemporaine taalkundige onderzoek, dat uitging van de afstamming van de verschillende Indo-europese talen van één oertaal. Deze talen werden geïdentificeerd met verschillende volken die zich in de loop van de tijd van de oorspronkelijke gemeenschap hadden afgesplitst en vervolgens een individuele ontwikkeling hadden doorgemaakt. Eén tak van deze stamboom werd gevormd door de onderling samenhangende Griekse en centraal-Italische talen (het Latijn, het Umbrisch en het Oskisch) op basis waarvan Mommsen voor de periode na de afsplitsing van deze tak van de Indo-europese moederstam een “Grieks-Italische natie” postuleerde. Voor de geschiedenis van Italië en Rome was deze samenhang en de in een volgende fase tot stand gekomen scheiding van Grieken en Italiërs van grote betekenis geweest; de Italiërs hadden zich vervolgens weer in verschillende “stammen” gesplitst.⁹ De voornaamste “stammen” van deze Italische “natie” waren de Latijnen en de Umbriërs. Deze afsplitsingen waren niet dateerbaar, maar op basis van taalkundig onderzoek waren de verschillende cultuurfases in de ontwikkeling van de Indo-europese volken die met deze ‘vertakkingen’ samenhangen voor de historicus wel herken- en daarmee beschrijfbaar.¹⁰ Mommsen duidde de dragers van deze respectieve fases als “naties” of “volken” aan, de individuele taalkundig herkenbare delen van deze “naties” als “stammen”. Zodoende was er achtereenvolgens sprake van een “Graeco-Italische”, van afzonderlijke Griekse en Italische, van Latijnse en Umbrisch-Sabellische, en uiteindelijk van Latijnse en Samnitische “naties”. Met uitzondering van de Graeco-Italische natie worden de overige volken bij de bespreking van hun samenhang met de grotere volkseenheden als “stammen” aangeduid, hun talen als dialecten, zonder dat dit overigens steeds consequent wordt toegepast of volgehouden.

Rome maakte in dit schema deel uit van de Latijnse “taalstam” of “natie”. Daarmee wees Mommsen de gangbare interpretatie van de ontstaansgeschiedenis van Rome als een mengeling van verschillende etnische groeperingen resoluut van de hand. Hij ontkende weliswaar niet dat Rome was voortgekomen uit een *synoikismos* van

---

⁹ *RG.* I, 30: “Jede dieser Spracherscheinungen ist Ergebnis und Zeugnis eines historischen Ereignisses. Es läßt sich daraus mit vollkommener Sicherheit erschließen, daß aus dem gemeinschaftlichen Mutterschoß der Völker und der Sprachen ein Stamm ausschied, der die Ahnen der Griechen und der Italiker gemeinschaftlich in sich schloß; daß aus diesem alsdann die Italiker sich abzweigten und diese wieder in den westlichen und östlichen Stamm, der östliche noch später in Umbrer und Osker auseinander gingen.” Ibid. 34 en passim spreekt Mommsen dan van “die graecoitalische Nation”.

¹⁰ Bijv. *RG.* I, 25: “Allein noch fließt auch für uns eine Quelle der Überlieferung, welche zwar auch nur Bruchstücke, aber doch authentische gewährt; es sind dies die einheimischen Sprachen der in Italien seit unvordenklicher Zeit ansässigen Stämme. Ihnen, die mit dem Volke selbst geworden sind, war der Stempel des Werdens zu tief eingepreßt, um durch die nachfolgende Kultur gänzlich verwischt zu werden. Ist von den italischen Sprachen auch nur eine vollständig bekannt, so sind doch von mehreren anderen hinreichende Überreste erhalten, um der Geschichtsforschung für die Stammverschiedenheit oder Stammverwandtschaft und deren Grade zwischen den einzelnen Sprachen und Völkern einen Anhalt zu gewähren.”

Ramnenses, Titienses en Luceres, maar zag hierin geen aanleiding het Romeinse volk als “mengvolk” op te vatten, zoals de Romeinse oorsprongsagen lijken aan te duiden en zoals bijvoorbeeld Niebuhr nadrukkelijk had gesteld.¹¹ Hoewel de Titienses waarschijnlijk tot de Sabellische volksstam behoorden, in tegenstelling tot de Latijnse Ramnenses en (waarschijnlijk) Luceres, zag Mommsen in de opname van de Titienses in de Latijnse stam geen aantasting van het Latijnse element. In zijn argumentatie staat de taalkundige ontwikkeling en de daarop gebaseerde etnisch-culturele scheiding van de Italische stammen centraal. Mommsen wijst er op dat de *synoikismos* van Ramnenses, Titienses en Luceres in een periode viel waarin de Latijnse en de Sabellische stam “in taal en gebruiken” nog niet zo duidelijk gescheiden waren als later het geval was. Maar het is vooral de stamboomconstructie zelf die de “mengvolk”-hypothese in de weg staat. Want omdat het Latijn zich stamboomsgewijs vanuit de Italische ‘moedertaal’ ontwikkeld zou hebben, moesten de Latijn-sprekende Romeinen wel onderdeel zijn van de Latijnse natie:

“Es mag also in einer sehr fernen Zeit, als der latinische und der sabellische Stamm sich noch in Sprache und Sitte bei weitem weniger scharf gegenüber standen als später der Römer und der Samnite, eine sabellische Gemeinde in einen latinischen Gauverband eingetreten sein... Eine Mischung verschiedener Nationalitäten hat hier also allerdings stattgefunden; aber schwerlich hat sie viel tiefer eingegriffen als zum Beispiel die einige Jahrhunderte später erfolgte Übersiedlung des sabinischen Attus Clauzus oder Appius Claudius und seiner Genossen und Klienten nach Rom. So wenig wie diese Aufnahme der Claudier unter die Römer berechtigt die ältere der Titier unter die Ramner, die Gemeinde darum den Mischvölkern beizuzählen. Mit Ausnahme vielleicht einzelner, im Ritual fortgepflanzter nationaler Institutionen lassen auch sabellische Elemente in Rom sich nirgends nachweisen, und *namentlich* gibt die *latinische Sprache* für eine solche Annahme schlechterdings keinen Anhalt. Es wäre in der Tat mehr als auffallend, wenn die Einfügung einer einzelnen Gemeinde von einem dem latinischen nächstverwandten Stamm die latinische Nationalität auch nur in fühlbarer Weise getrübt hätte; wobei vor allem nicht vergessen werden darf, daß in der Zeit, wo die Titier neben den Ramnern sich ansässig machten, die latinische Nationalität auf Latium ruhte und nicht auf Rom. Das neue dreiteilige römische Gemeinwesen war, trotz etwaiger ursprünglich sabellischer Bestandteile, nichts als was die Gemeinde der Ramner gewesen war, *ein Teil der latinischen Nation*.” (RG. I, 58-59; mijn cursiveringen)

Rome was de jongste loot aan de Graeco-Italische tak van de Indo-europese stamboom. En deze constructie garandeerde de “zuiverheid” van de Romeinse “natie” en haar Latijnse cultuur. Mommsens redenering in dezen is volledig circulair. Hij gaat er namelijk op basis van deze stamboomtheorie *a priori* van uit dat de Romeinse natie de haar karakteriserende taal, staat en religie conform de nationaal-liberale opvatting van de ontwikkeling van het Duitse volk zelfstandig en zonder (wezenlijke) invloed van buiten had ontwikkeld. Taalkundig en zodoende dus ook etnisch maakte zij deel uit van en ontwikkelde zij zich “organisch” uit de Latijnse natie. De verdere ontwikkeling was volledig zelfstandig – *volkstümlich* – waarbij invloeden van buiten het “nationale karakter” van het volk en zijn cultuur niet wezenlijk aangetast zouden hebben.¹²

¹¹ RG. I, 58 en 59. De tegenstelling tussen Latium en Rome in de overgeleverde Romeinse oorsprongmythe wordt door Mommsen geduid als een afspiegeling van de verhouding na 338 v.C.: *Abriss*, 45.

¹² Vgl. RG. I, 58: “die unverständige Meinung, daß die römische Nation ein Mischvolk sei, knüpft hier an und bemüht sich in verschiedenartiger Weise, die drei großen italischen Rassen als komponierende

Deze interpretatie van de vroeg-Romeinse geschiedenis komt tot uitdrukking in de hoofdstukindeling van het eerste boek. In het eerste hoofdstuk, over ‘die ältesten Einwanderungen in Italien’, karakteriseerde Mommsen de oorspronkelijke Indo-europese samenhang van de Italiërs en de Grieken en de taalkundige samenhang tussen de verschillende etnische groepen, zoals de Latijnen en de Umbriërs, die hier consequent als “stammen” worden aangeduid. Hierna volgen eerst de hoofdstukken over respectievelijk ‘die Ansiedlungen der Latiner’ en ‘die Anfänge Roms’. Na twee hoofdstukken waarin de oorspronkelijke constitutie van Rome en haar ontwikkeling in de koningstijd besproken worden, volgt het hoofdstuk over ‘Roms Hegemonie in Latium’.¹³ Pas nadat zodoende de nauwe band tussen Rome en Latium vastgesteld is, volgen de hoofdstukken waarin de andere volken van Italië besproken worden: de Umbrisch-Sabellische stammen (inclusief de Samnieten), de Etrusken en de Grieken. Gebruikelijk in geschiedenissen van het vroege Rome was (en is) daarentegen het schema dat bijvoorbeeld aan de eerste band van Niebuhrs *Römische Geschichte* en van Carl Peters *Geschichte Roms* ten grondslag ligt: in een eerste hoofdstuk (bij Peter de inleiding) een overzicht van de geografie van Italië en van de volken die voor de verovering door de Romeinen dit land bewoonden; pas daarna volgt dan het ontstaan van Rome.¹⁴

Op de hoofdstukken over de verschillende volken van Italië volgen dan vijf hoofdstukken over de cultuur van het vroege Italië na de taal- en volkskundige afsplitsing van de Grieken, hoewel bij het gebrekkige bronnenmateriaal grotendeels gebaseerd op de Romeinse overlevering. Daarbij gaat Mommsen uit van een “Italische natie” met een eigen “individualiteit” (*RG.* I, 28) waarvan Rome en Latium na de deling van de “Graeco-Italische natie” deel zouden hebben uitgemaakt.¹⁵ De individualiteit van de Italische “natie” zou in de cultuur van het volk, en dan met name in de taal en de literatuur, tot uitdrukking komen. Zij vormde voor Mommsen een constante in de historische ontwikkeling. In de openingsalinea van het eerste van deze cultuurhistorische hoofdstukken schreef hij dat het belang van deze cultuurhistorische thematiek lag in het feit dat alleen met behulp hiervan “de diepe kloof” overbrugd kon worden “die het moderne denken en voelen van dat van de oude cultuurvolken scheidde” (*RG.* I, 159). Maar in het laatste van deze hoofdstukken, waarin de vroegste Italische kunst (inclusief de poëzie) behandeld wordt, bracht Mommsen deze vroege Italische nationale cultuur vervolgens wel degelijk in verband met een moderne natie. Daarbij gaat het echter niet om de Duitse maar om de in het midden van de jaren 1850 politiek eveneens nog steeds verdeelde Italiaanse natie:

Elemente des ältesten Rom darzustellen und das Volk, das wie wenig andere seine Sprache, seinen Staat und seine Religion rein und volkstümlich entwickelt hat, in ein wüstes Gerölle etruskischer und sabinischer, hellenischer und leider sogar pelagischer Trümmer zu verwandeln. [...] Daß die Römer ein latinischer Stamm waren, kann nicht bezweifelt werden, da sie dem neuen römischen Gemeinwesen den Namen gaben, also auch die Nationalität der vereinigten Gemeinde wesentlich bestimmt haben werden.”

¹³ In de eerste editie volgde dit hoofdstuk nog op het hoofdstuk over ‘die Anfänge Roms’ en ging het zodoende vooraf aan de hoofdstukken over de constitutie; de geschetste organisatorische basis is echter dezelfde.

¹⁴ Vgl. bijv. ook de opzet van de *CAH*, die in band IV (de periode ± 525-479 v.C.) de volken en culturen van het vroege Italië behandelt, in band VII/2 vervolgens ontstaan en opkomst van Rome tot 220 v.C.

¹⁵ *RG.* I, 27: “Die sprachliche Analyse der diesen Stämmen angehörenden Idiome hat gezeigt, daß sie zusammen ein Glied sind in der indogermanischen Sprachkette, und daß die Epoche, in der sie eine Einheit bildeten, eine verhältnismäßig späte ist.” Vgl. *Oskische Studien*, 18.

“Allein zu den poetisch vorzugsweise begabten Nationen gehörte und gehört die italienische nicht... Seinem scharfen Blick, seiner anmutigen Gewandtheit gelingen vortrefflich die Ironie und der Novellenton, wie wir sie bei Horaz und bei Boccaccio finden, der launige Liebes- und Liederscherz, wie Catullus und die guten neapolitanischen Volkslieder ihn zeigen, vor allem die niedere Komödie und die Posse. Auf italischem Boden entstand in alter Zeit die parodische Tragödie, in neuer das parodische Heldengedicht.” Etc.etc.¹⁶

Deze karakterisering van de Italiaanse cultuur beslaat vrijwel een gehele bladzijde en is, als openingsalinea van het hoofdstuk, zeker geen toevalligheid. Mommsen had een behoorlijke kennis van de moderne Italiaanse literatuur – hij vertaalde niet alleen Napolitaanse volksliedjes in het Duits (al in 1850), maar publiceerde ook een kleine bundel vertalingen van de gedichten van Giosuè Carducci (samen met Wilamowitz, de kleine bundel verscheen in 1879 in eigen beheer)¹⁷ – en hij heeft hier heel bewust een constante in het Italiaanse volkskarakter gepostuleerd. Bovendien contrasteert hij deze cultuurnationale karakteristiek van Italië nadrukkelijk met de karakteristiek geachte eigenschappen van de Grieken en de Duitsers:

“Nur die Griechen und die Deutschen besitzen den freiwillig hervorsprudelnden Liederquell; aus der goldenen Schale der Musen sind auf Italiens grünen Boden eben nur wenige Tropfen gefallen.” (RG. I, 243)

De verwantschap van Duitsland en het antieke Griekenland was een topos van het negentiende-eeuwse Duitse nationalisme, zoals het vermeende gebrek aan muzische vaardigheden van de Romeinen een topos was van de *Altertumswissenschaft*. Ook elders wordt door Mommsen nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen de Italiërs en de Grieken en benadrukt hij waar mogelijk de zelfstandige ontwikkeling van de eersten.¹⁸ De twee volken hadden een eigen nationale cultuur die als constante kon gelden en waarvan de historische ontwikkeling tot uitdrukking kwam in de ontwikkeling van de taal en de literatuur, op dezelfde manier waarop in de nationaal-liberale duiding van de Duitse geschiedenis een continuïteit van het Germaanse volkskarakter en van de Germaanse cultuur tot in de negentiende eeuw geconstrueerd werd.¹⁹ Typerend voor deze

---

¹⁶ RG. I, 233; vgl. ook ibid. 236: “Daß es in Latium der Spottlieder schon in alten Zeiten im Überfluß gab, würde sich aus dem Volkscharakter der Italiener abnehmen lassen, auch wenn nicht die sehr alten polizeilichen Maßnahmen dagegen es ausdrücklich bezeugten.” Andere voorbeelden: ibid. 237, 238-39; in *Die unteritalischen Dialekte* (118) zag hij in de uit Campanië stammende Romeinse volkskomedie, de zogenaamde *Atellane*, de “Pulcinellkomödie, die noch heute in Campanien einheimisch ist...”

¹⁷ Wickert, *Mommsen I*, 253 e.v.; Carducci: ibid. 257 e.v.

¹⁸ Mommsen noemt bijv. “die religiösen Sachverständigenvereine [...] eine durchaus national-italische Institution...” (RG. I, 182); het op twaalf tallen gebaseerde telsysteem “scheint national italisch zu sein und vor die erste Berührung mit den Hellenen zu fallen.” (ibid. 218).

¹⁹ Vgl. onder blz. 340-41. Zodoende kon Mommsen het Arvalenlied als het eerste overgeleverde document van de Latijnse taal en literatuur met het Nibelungenlied, de ontwikkeling van de Latijnse taal met die van het Duits vergelijken om het archaische karakter van het Latijn van deze tekst duidelijk te maken: “Das Latein dieses Liedes und der verwandten Bruchstücke der saliarischen Gesänge, welche schon den Philologen der augustischen Zeit als die ältesten Urkunden ihrer Muttersprache galten, verhält sich zu dem Latein der Zwölf Tafeln etwa wie die Sprache der Nibelungen zu der Sprache Luthers...” (RG. I, 236) De analogie heeft hier een evident illustratieve functie. Vgl. voor het ontstaan van de nationaal-liberale geschiedopvatting m.n. Echternkamp, *Aufstieg*, 306-343.

cultuurnationale liberale constructie van de natie is de veronderstelling van een onveranderlijk volkskarakter van zowel de Duitse als de Italiaanse natie vanaf de Oudheid.

Deze constructie van een continuïteit van de nationale Italische cultuur is in zijn verstrekkendheid opmerkelijk, omdat Mommsen ook bij de thema's kunst en literatuur nadrukkelijk moet stellen dat het gebrekkige bronnenmateriaal niet toelaat een coherent beeld te vormen van kunst en literatuur bij de Italische volken buiten Rome en Latium.²⁰ In zijn duiding is Mommsen in deze hoofdstukken dan ook geenszins consistent – specifiek Italische, Latijnse en Romeinse elementen lopen in zijn karakteristiek van deze vroege cultuur door elkaar, waarbij zij soms als karakteristiek voor een “stam” en soms voor de verder ontwikkelde “natie” opgevat worden. Het hoofdstuk over ‘recht en rechtspraak’ begint nadrukkelijk met de Italische cultuur (hoewel Mommsen meteen op het gebrek aan bronnen voor het niet-Latijnse Italië wijst), terwijl het volgende hoofdstuk, over de religie, begint met de “*Romeinse* godenwereld”, waarna achtereenvolgens nog kort de Sabellisch-Umbrische en de sterk afwijkende Etruskische religie besproken worden.²¹ Mommsen ging echter apriori uit van een Italische culturele eenheid, en die hypothese gebruikte hij om de diverse snippers aan informatie met elkaar te verbinden. Door herhaaldelijke vergelijkingen met andere Indo-europese volken²² en door de contrastering met de Griekse cultuur ontwikkelt Mommsen een interpretatief kader waarbinnen hij een aanschouwelijke, maar etnografisch noch geografisch duidelijk begrensde beschrijving van deze vroege cultuurfase biedt.

---

²⁰ *RG. I*, 233-34: “Es ist bei der Lückenhaftigkeit unserer Überlieferung nicht möglich, die Entwicklung der künstlerischen Ideen bei den einzelnen Völkergruppen Italiens zu verfolgen; und namentlich läßt sich nicht mehr von der italischen Poesie reden, sondern nur von der Poesie Latiums.”

²¹ ‘Recht und Gericht’: *RG. I*, 159: “So dürftig auch hier unser Wissen [over het “volksleven”] ist, schon für das römische Volk, mehr noch für das der Sabeller und das etruskische, so wird doch selbst die geringe und lückenvolle Kunde dem Leser statt des Namens eine Anschauung oder doch eine Ahnung gewähren.” Vgl. echter aansluitend *ibid.* 160: “Die Rechtssatzungen der meisten italischen Stämme sind verschollen: nur von dem latinischen Landrecht ist in der römischen Überlieferung einige Kunde auf uns gekommen.” Vgl. daarentegen de openingszin van het hoofdstuk ‘Religion’ (*RG. I*, 173): “Die römische Götterwelt ist [...] hervorgegangen aus der Widerspiegelung des irdischen Rom in einem höheren und idealen Anschauungsgebiet” – maar ook dit “Romeinse” perspectief wordt niet steeds consequent volgehouden; vgl. bijv. *ibid.* 192: “Die sabellische und umbrische Gottesverehrung beruht, nach dem wenigen zu schließen, was wir davon wissen, auf ganz gleichen Grundanschauungen wie die latinische mit lokal verschiedener Färbung und Gestaltung.” Etrusken: *ibid.* 193-95, zie onder hoofdstuk VII,3. Een vergelijkbare opzet heeft ook het hoofdstuk over de vroeg-Italische kunst.

²² Het Arvalenlied en verwante religieuze litanieën, de oudste overgeleverde Latijnse teksten, “dürfen wir der Sprache wie dem Inhalt nach [...] den indischen Veden vergleichen.” (*RG. I*, 236).

3 Etrusken, Feniciërs en Grieken

Problematisch is daarbij dan de plaats die de Etrusken in de Romeinse en Italische geschiedenis innemen. De geschiedenis van het vroege Rome werd door Mommsen geïnterpreteerd als onlosmakelijk deel van de geschiedenis van Latium en de Latijnen. Dat had tot gevolg dat bij hem van een overheersing van Rome door de Etrusken tijdens de dynastie van de Tarquiniï, zoals aangenomen door Niebuhr – althans in de eerste editie van zijn *Römische Geschichte* – en K.O. Müller, geen sprake kon zijn. Nu is deze these ook in de recente literatuur omstreden.²³ Maar Mommsen ontkende ook vrijwel iedere culturele invloed van de veel vroeger tot bloei gekomen Etruskische cultuur op Rome.²⁴ Dat is een veel problematischer stellingname, omdat de materiële cultuur van de Etrusken in sterke mate samenhang met de cultuur van de Latijnse en de overige Italische volken en een dergelijke invloed alleszins aannemelijk is. Mommsen erkent dat ook bij gelegenheid en rekent de Etrusken dan wel tot de Italische stammen.²⁵ Elders rekent hij Caere en het zuidelijke Etrurië tot hetzelfde cultuurgebied als Rome en Latium en onderscheidt dit van “het eigenlijke Etruskische” land.²⁶ Maar over het algemeen gaat Mommsen uit van een fundamentele tegenstelling tussen de Etrusken enerzijds en de “Latijnse en Sabellische Italiker” en de Grieken anderzijds. Deze tegenstelling was reeds zichtbaar in de fysieke verschijningsvorm van de Etrusken en kwam cultureel tot uitdrukking in de religie en vooral in “het belangrijkste document van de nationaliteit, de taal.” (RG. I, 130) Weliswaar ziet Mommsen in de Etrusken “Indogermanen”, maar hij benadrukt dat zij taalkundig “van alle Grieks-Italische idiomen minstens even ver verwijderd zijn als de talen van de Kelten en de Slaven.” En hij citeert instemmend Dionysios’ opvatting dat de Etrusken “in taal en zeden met geen enkel volk te vergelijken zijn.”²⁷

Door zijn ontkenning van een culturele invloed van Etrurië op Rome en Latium kon Mommsen een specifiek Romeinse “*volkstümliche* ontwikkeling” poneren na het uit elkaar gaan van eerst de Grieken en de Italiërs en vervolgens van de Latijnse en de Umbrisch-Sabellische stammen. De Etrusken vallen buiten dit deel van de zich als het ware organisch vertakkende Indo-europese stamboom, zoals aangeduid door de vergelijking met Kelten en Slaven, die in de Indo-europese stamboom “neven” waren en

²³ Vgl. Cornell, *Beginnings*, hoofdstuk VI. Ibid. 151-52 over K.O. Müller, B.G. Niebuhr en Mommsen.

²⁴ RG. I, 136-37; Wucher, *Mommsen*, 72-73.

²⁵ Vgl. bijv. RG. I, 137: “Die tuskische Verfassung beruht gleich der griechischen und latinischen auf der zur Stadt sich entwickelnden Gemeinde.” De oudste constitutie van de Etruskische steden was met die van Rome vergelijkbaar: RG. I, 137; hun stedenbonden in tegenstelling tot het Romeins-Latijnse bondgenootschap met de “overige Italische stambonden”: ibid. I, 138; hetzelfde cijfersysteem: I, 217; invloed op huizen- en tempelbouw: I, 249-50 en beeldende kunst: I, 252. Vanuit dezelfde gedachtegang kan Mommsen het succesvolle verzet van Latijnen en Etrusken tegen de vestiging van Griekse kolonies (gedurende de zgn. ‘archaïsche kolonisatie’) op hun grondgebied aanduiden als de “ältesten Reaktion der italischen Nationalität gegen fremden Eingriff” (I, 151-52).

²⁶ Bijv. RG. I, 151-52; verschillende malen wordt de vriendschappelijke band tussen Rome en Caere en hun politiek en economisch gelijkwaardige positie benadrukt, bijv. ibid. 136 en 151, hoewel Mommsen elders weer de tegenstelling benadrukt (RG. I, 215).

²⁷ Dion.Hal., *ant.* 1.30.2; RG. I, 132.

geen “broers” zoals de Grieken.²⁸ Dat bood Mommsen bovendien de mogelijkheid de oorsprong van die elementen van de Romeinse cultuur die hij ondubbelzinnig als negatief ervoer bij de Etrusken te leggen, zoals in het geval van de mystiek, de *Altertumströdelei* en de gladiatorenspelen.²⁹ Niet alleen etnisch, maar ook cultureel waren Rome en Latium oorspronkelijk een “zuivere” natie.

Op vrijwel alle terreinen waar ontleningen van cultuurelementen niet te ontkennen vielen, zoals het alfabet, de ontwikkeling van de beeldende kunst, ja zelfs de constitutie (van Servius Tullius) en de staatsrechtelijke vorm van de Romeins-Latijnse Bond, worden de Grieken als bron aangemerkt.³⁰ Steeds weer worden daarbij de beschaafde Grieken tegen Etrusken en Feniciërs uitgespeeld:

“Indes die Bildung der antiken Welt ruhte weder auf der Kunde fremder Sprachen noch auf elementaren technischen Fertigkeiten; wichtiger als jene Mitteilungen wurden für die Entwicklung Latiums die musischen Elemente, die sie bereits in frühester Zeit von den Hellenen empfangen. Denn lediglich die Hellenen und weder Phöniker noch Etrusker sind es gewesen, welche in dieser Beziehung eine Einwirkung auf die Italiker übten; nirgends begegnet bei den letzteren eine musische Anregung, die auf Karthago oder Caere zurückwies, und es darf wohl überhaupt die phönikische wie die etruskische den Bastard- und darum auch nicht weiterzeugenden Formen der Zivilisation zugezählt werden.” (RG. I, 239)

Opnieuw loopt Mommsens duiding van Rome en Latium daarbij zonder nadere toelichting over in die van de *Italiker*. Het feit dat Mommsen de stamboom van de Indo-europese talen als de basis voor zijn etnologie van het vroege Italië gebruikte, leidde er toe dat de Etrusken evenals de Feniciërs en de Kelten als buitenstaanders in Italië gepresenteerd werden. Hun eventueel positieve invloed op de Italische en de Griekse cultuur wordt op die basis apriori ontkend. Alleen daar waar, zoals bijvoorbeeld in het geval van de gladiatorenspelen, de bronnen door Mommsen negatief gewaardeerde cultuurelementen aan de Etrusken toeschrijven, wordt deze herkomst dankbaar door hem geaccepteerd.

---

²⁸ Vgl. bijv. RG. I, 27 e.v. waar Mommsen verschillende elementen van de taalkundige ontwikkeling van de Graeco-Italische “natie” bespreekt “um die Individualität des italischen Sprachstammes jedem anderen indogermanischen gegenüber darzutun und [sie] zeigen denselben zugleich sprachlich wie geographisch als nächsten Stammverwandten der Griechen; der Griechen und der Italiker sind Brüder, der Kelte, der Deutsche und der Slave ihnen Vettern. Die wesentliche Einheit aller italischen wie aller griechischen Dialekte und Stämme unter sich muß früh und klar den beiden großen Nationen selbst aufgegangen sein...” (cit. blz. 28-29) Mommsen is echter niet consequent in zijn metaforiek: RG. I, 319 wordt de Keltische natie de “zuster” genoemd van de Germaanse en Griekse naties.

²⁹ RG. I, 230-31; ibid. 351; vgl. kritisch: Peter, *Studien*, 7.

³⁰ RG. II, 388: “unter griechischem Einfluß hatte Italien gestanden, seit es überhaupt eine Geschichte hatte.” Servius Tullius: ibid. I, 109-10. Vgl. bijv. ook RG. I, 124: “Auch das neue Königshaus mit dem Stadtherd ist vollständig ein griechisches Prytaneion und der runde, nach Osten schauende und nicht einmal von den Auguren eingeweihte Vestatempel in keinem Stück nach italischem, sondern durchaus nach hellenischem Ritus erbaut. Es scheint danach durchaus nicht unglaublich, was die Überlieferung meldet, daß der römisch-latinischen Eidgenossenschaft die ionische in Kleinasien gewissermaßen als Muster diene und darum auch das neue Bundesheiligtum auf dem Aventin dem ephesischen Artemision nachgebildet ward.” Het is dus niet juist dat, zoals Linderski beweert, Mommsen “strives constantly to diminish [...] Greek influences on Rome and Latium...” (‘Concepts of defensive imperialism’, 155, noot 16).

De Indo-europese familiegeschiedenis had een gemeenschappelijke basis gelegd voor de Griekse en de Italische culturen die zich na het uiteengaan van de beide ‘stammen’ verder zelfstandig ontwikkelden. Die zelfstandige ontwikkeling van de Italische en vervolgens van de Romeins-Latijnse en de Umbrisch-Sabellische cultuur zorgde er bovendien voor dat cultuurelementen die aan de Grieken ontleend waren in Rome en Italië meestal een eigen vorm en inhoud hadden gekregen. Dat was bijvoorbeeld het geval met de Romeinse feestcultuur (*RG. I*, 240 e.v.). Na een beschrijving van de *ludi Romani* wijst Mommsen op de wezenlijke overeenkomsten met de Griekse volksfeesten en postuleert hij een logisch causaal verband:

“Zufällig kann diese Übereinstimmung nicht sein, sondern nur entweder ein Rest uralter Volksgemeinschaft oder eine Folge des ältesten internationalen Verkehrs; für die letztere Annahme spricht die überwiegende Wahrscheinlichkeit. [...] Es waren also in Latium nicht bloß dieselben Grundlagen vorhanden, aus denen die hellenische Bildung und Kunst erwuchs, sondern es hat auch diese selbst in frühester Zeit mächtig auf Latium gewirkt. [...] Um so merkwürdiger ist es, daß alle diese Samenkörner nicht aufgingen oder verkümmerten.” (*RG. I*, 242-43)

“Merkwaardig” kon deze ontwikkeling – of beter het gebrek er aan – in Latium alleen zijn vanuit de vooronderstelling van een nauwe verwantschap van Italiërs en Grieken. De nadruk op de individuele ontwikkeling van de twee nauw verwante volken sinds hun scheiding leidt er toe dat Mommsen als verklaring voor gemeenschappelijke elementen waar mogelijk een voorkeur voor de handel uitspreekt.

Een ander voorbeeld hiervan is Mommsens duiding van de komst van het alfabet naar Italië. Het alfabet was weliswaar de “gemeinsame Schöpfung der Aramäer und der Indogermanen” (*RG. I*, 223), maar zou volgens Mommsen niet door de Feniciërs naar Italië gebracht zijn, maar door Griekse handelaren uit Sicilië (*RG. I*, 212 en 223 e.v.). Typerend voor zijn interpretatieve kader is dat hij ook hier uitgaat van een Griekse “kern” en een verder autonome nationale ontwikkeling van het schrift bij de verschillende Italische volken.³¹ En het is evenzeer typerend voor Mommsens behandeling van dit thema dat hij het meteen gebruikt om het onderscheid tussen Etrusken en Latijnen te onderbouwen. Beide volken zouden het schrift van de Sicilische (of in het geval van de Etrusken ook de Campaanse) Grieken overgenomen hebben, maar hun varianten weken niet alleen van het oorspronkelijke Griekse alfabet af maar ook van elkaar (*RG. I*, 213 en 226-27). Het wegvallen in dit adaptatieproces van een of meer Griekse letters in de verschillende Italische alfabetten wordt door Mommsen als “barbarisering” geduid. Deze “barbarisering” zou bij de Etrusken verder voortgeschreden zijn dan bij de andere Italische volken, een onderscheid dat door Mommsen ook hier aangevoerd wordt als bewijs voor de “minderen Kulturfähigkeit” van de Etrusken (*RG. I*, 239). De geschiedenis van het alfabet in Italië wordt dan ook door Mommsen gebruikt om op polemische wijze de theorie aan te vallen dat de Romeinse beschaving in sterke mate

---

³¹ *RG. I*, 230-31. Vgl. ook *ibid.* 223: “Die Italiker haben sowenig wie die Hellenen von sich aus eine solche [Kunst der Lautschrift] entwickelt, obwohl in den italischen Zahlzeichen, etwa auch in dem uralten italischen und nicht aus hellenischem Einfluß hervorgegangenen Gebrauch des Losziehens mit Holztäfelchen, die Ansätze zu einer solchen Entwicklung gefunden werden können.” Ook hier geldt weer: niet de juistheid of onjuistheid van de opmerking is wat hier ter discussie staat, maar het gegeven dat Mommsen dit eerder besproken fenomeen (*ibid.* 217) in dit verband nogmaals nadrukkelijk ter sprake brengt.

gebaseerd zou zijn op Etruskische invloed. Typerend voor Mommsens interpretatieve kader is bovendien dat hij ook hier weer uitgaat van de overname van een Griekse “kern” en een verdere “nationale”, dat wil zeggen zelfstandige ontwikkeling:

“Andererseits enthält diese Geschichte der Schrift eine heilsame Warnung gegen die Annahme, welche die spätere, der etruskischen Mystik und Altertumströdelei ergebene römische Bildung aufgebracht hat und welche die neuere und neueste Forschung geduldig wiederholt, daß die römische Zivilisation ihren Keim und ihren Kern aus Etrurien entlehnt habe. Wäre dies wahr, so müßte hier vor allem eine Spur sich davon zeigen; aber gerade umgekehrt ist der Keim der lateinischen Schreibkunst griechisch, ihre Entwicklung so national, daß sie nicht einmal das so wünschenswerte etruskische Zeichen für *f* sich angeeignet hat. Ja wo Entlehnung sich zeigt, in den Zahlzeichen, sind es vielmehr die Etrusker, die von den Römern wenigstens das Zeichen für 50 übernommen haben.” (RG. I, 230-31)

4 Rome en Latium: politieke verdeeldheid en economische gemeenschap

Nadat de Italiërs zich eerst van de Grieken hadden afgesplitst en zodoende een eigen individuele ontwikkeling hadden doorgemaakt, hadden zij zich op hun beurt weer in verschillende stammen opgedeeld. Deze vooral op grond van hun taal te onderscheiden stammen vormden de nationale eenheden (*Nationen*) van het vroege Italië. Ook de Latijnen hadden dus oorspronkelijk een nationale eenheid gevormd, maar deze was evenals die van de overige Italische volken politiek verdeeld geraakt. De politieke gemeenschappen, de *Gauen*, hadden zich geconcentreerd rond de hooggelegen toevluchtsoorden, waar de bevolking zich bij bedreigingen van buiten kon terugtrekken en die archeologisch dankzij de grote muren nog traceerbaar waren.³² Deze ontwikkeling was voor Latium weliswaar niet historisch overgeleverd, maar dat achtte Mommsen van ondergeschikt belang, omdat het resultaat historisch wel herkenbaar was: Latium was weliswaar verdeeld in een groot aantal politiek soevereine *Gauen*, maar tegelijkertijd was de oorspronkelijke in de taal en een gemeenschapsgevoel tot uitdrukking komende nationale eenheid van Latium politiek herkenbaar gebleven in de Latijnse Bond.³³ Een dergelijke situatie achtte hij typerend voor de gehele vroege Grieks-Italische ontwikkeling, zoals blijkt uit de veelvuldige vergelijkingen met de Boeotische en Ionische Bonden.³⁴ De antieke *Gau*- en stedenbonden waren de vroegst herkenbare staatkundige organisaties van de nationale eenheden.

Voor Mommsen maakte het uit een *synoekismos* van de drie *Gauen* van de Ramnenses, de Titienses en de Luceres voortgekomen Rome deel uit van de Latijnse natie.³⁵ Zijn vaak geciteerde opmerking: “Alle Geschichte geht nicht von der Einigung, sondern von der Zersplitterung der Nation aus”, staat niet in verband met de eenwording van Italië, maar van Latium.³⁶ Dat geldt ook voor de opmerking waarmee hij het hoofdstuk over ‘de Latijnse vestigingen’ eindigt, namelijk dat iedere volksgeschiedenis begint met een kantonaal particularisme en eindigt, of in ieder geval zou moeten eindigen, met de nationale eenwording.³⁷ Beide opmerkingen stonden nog niet in de eerste editie en zijn in de tweede editie toegevoegd om het interpretatieve kader – Rome als deel van de Latijnse natie – nadrukkelijker onder de aandacht te brengen. Het was ook de eenwording van Latium, die Mommsen als “prototype” van de nationale eenwording beschouwde en niet die van Italië.³⁸ Hij benadrukte dat ondanks de politieke

³² RG. I, 53: “Jene Gaue also, die in einer Burg ihren Mittelpunkt fanden und eine gewisse Anzahl Geschlechtsgenossenschaften in sich begriffen, sind als die ursprünglichen staatlichen Einheiten der Ausgangspunkt der italischen Geschichte.”

³³ RG. I, 54: “Aber dennoch ging nicht bloß das Gefühl der Sprach- und Stammgenossenschaft durch diesen ganzen Kreis, sondern es offenbarte sich dasselbe auch in einer wichtigen religiösen und staatlichen Institution, in dem ewigen Bunde der sämtlichen latinischen Gaue.”

³⁴ RG. I, 54-56; vgl. *StR*. III/1, 609.

³⁵ RG. I, 57 en 59: “ein Teil der latinischen Nation”.

³⁶ RG. I, 56 noot 5; nog niet in de eerste editie.

³⁷ RG. I, 56; zie boven blz. 185-86.

³⁸ RG. I, 190; Mommsens contrasterende karakteristieken van Griekenland als “der Prototyp der rein humanen, [...] Latium nicht minder für alle Zeiten der Prototyp der nationalen Entwicklung” staat in de context van zijn duiding van de vroege Italische en Latijnse cultuur in vergelijking en in contrast met de Griekse; Linderski, ‘Defensive imperialism’, 135 ziet in Mommsens duiding van de Italische eenwording door Rome “a prototype and paradigm for Prussia and Germany.” Ook Wucher, *Mommsen*, 75 brengt “das

versnippering van Latium in zelfstandige *Gauen* er sprake was van een Latijns nationaal gevoel dat tot uitdrukking kwam in een politieke en religieuze band in de vorm van de Latijnse Bond. Deze vormde “der rechtliche und notwendige [!] Ausdruck des latinischen Stammes.”³⁹ Deze nadruk op het ‘noodzakelijke’ karakter van het politieke (en religieuze) bondgenootschap komt voort uit Mommsens opvatting van de oorspronkelijke op een culturele basis gevormde nationale Latijnse eenheid die zich in de loop van de tijd dankzij Rome ontwikkelde tot een staatkundige eenheid op nationale basis. Nog in de derde band van het *Römisches Staatsrecht* werd het Romeins-Latijnse bondgenootschap opgevat als “in seinen Anfängen und in seinem Kern ruhend auf der durch die Natur gegebenen Gleichheit der Sprache und der Sitte.”⁴⁰ De Latijnse natie, waarvan Rome deel uitmaakte, was voor Mommsen primair een cultuurnatie.

Daar komt echter nog een tweede punt bij. Behalve door de gemeenschappelijke cultuur werd de eenheid van Rome en Latium gevestigd door de principiële rechtsgelijkheid tussen Rome en de Latijnen die tot uitdrukking kwam in de zogenaamde ‘Latijnse rechten’, met name het recht in een andere Latijnse gemeenschap een rechtsgeldig huwelijk af te sluiten (*conubium*) en het recht handel te drijven en rechtsgeldige contracten af te sluiten met personen uit andere Latijnse steden, waarbij vooral het recht onroerend goed te bezitten in die andere steden van belang is (*commercium*).⁴¹ Beide rechtsvormen worden in de bronnen voor het eerst genoemd in het kader van de regeling van 338 v.C., maar Livius’ mededeling dat de Latijnen *commercium* en *conubium* onder elkaar verloren wijst er op dat het gaat om oudere juridische bepalingen.⁴² Eventueel aangevuld met de mogelijkheid het burgerrecht van een andere gemeenschap te verkrijgen door verhuizing (*ius migrationis*), dat waarschijnlijk van latere datum is, legde dit rechtstelsel de basis voor wat een historicus recentelijk “een economische gemeenschap in Latium” noemde.⁴³ Dat was ook de conclusie die Mommsen trok. Mommsens analyse van deze juridische en economische gemeenschap, die hij reeds in de koningstijd gevestigd zag, biedt bovendien de enige analogie in de *Römische Geschichte* tussen de prototypisch geachte ontwikkeling van Latium en het Duitsland van het midden van de negentiende eeuw, de (impliciete doch

---

Wort vom prototypischen Charakter der italischen [!] Einigung, die durch Rom erzwungen ward” in direct verband met Mommsens vermeende postrevolutionaire ideaal van een Duitse eenwording onder Pruisische dwang: “Eine prototypische Entwicklung, wie Mommsen es nannte, d.h. vorbildlich und gültig für alle Zeiten.” (ibid. 74) Correct: Mouritsen, *Italian unification*, 30-31; Christ, *Caesar*, 137.

³⁹ *RG.* I, 56; in *StR.* III/1, 609 constateerde Mommsen ten aanzien van de ontwikkeling van dit soort stedenbonden in de hele Grieks-Italische wereld, dat de betreffende steden enerzijds zelfstandige staten waren, maar anderzijds “nicht durch zufälligen Vertrag, sondern durch die Nothwendigkeit der Entwicklung, das Glied einer staatlichen Conföderation [bildeten].” (mijn cursivering).

⁴⁰ *StR.* III/1, 607; vgl. *Abriss*, 44-45: “Das Volk von Rom ist ein Theil des latinischen Namens (*nomen Latinum*), eine der städtischen Wehrgenossenschaften (*populi*), in welche die durch Sprach- und Sittengemeinschaft zusammengeschlossene, möglicher Weise in ferner Vorzeit ungeschieden lebende Nation der Latiner wie jede andere italisch-hellenische zerfiel. Die Intensität und die Ewigkeit, welche staatsrechtlich dieser nationalen Zusammenhörigkeit zukommt, geht weit hinaus über die euphemistische Perpetuität des Staatsvertrags und ruht auf der Unauflöslichkeit des Verhältnisses der Nation zu ihren Gliedern.”

⁴¹ Vgl. *StR.* III/1, 616: Kenmerkend voor de Latijnse Bond was voor Mommsen “die – materiell aus der ursprünglichen national-politischen Gemeinschaft herstammende – allgemeine Verkehrs- und nicht minder, so weit sie bestand, die Ehegemeinschaft.”

⁴² Livius, 8.14.10; Sherwin-White, *The Roman citizenship*, 33.

⁴³ Smith, *Early Rome and Latium*, 212-13: “an economic community in Latium.”

onmiskbare) analogie tussen de Latijnse Bond en de situatie die in Duitsland was ontstaan door de oprichting van de *Zollverein* in 1834:

“Die verbriefte Rechtsgleichheit [tussen Rome en de Latijnse steden] im Handel und Wandel, im Kreditverkehr wie im Erbrecht, verflocht die Interessen der schon durch die gleiche Sprache und Sitte verbundenen Gemeinden noch durch die tausendfachen Beziehungen des Geschäftsverkehrs, und es ward damit etwas ähnliches erreicht wie in unserer Zeit durch die Beseitigung der Zollschränken.”⁴⁴

Evenals geestverwante liberalen als Freytag en Schmidt meende Mommsen dat de Duitse staten door de economische en culturele ontwikkeling als het ware van onderen naar elkaar toe groeiden, waarbij Pruisen de kern van deze eenheid zou moeten zijn. In de in 1834 op Pruisisch initiatief tot stand gekomen *Zollverein*, die tot doel had interne handelsbelemmeringen af te bouwen en een gezamenlijk tariefsysteem aan de buitengrenzen tot stand te brengen, zagen deze liberalen zodoende een hoopvol teken van het historisch onvermijdelijke staatsvormingsproces en tegelijkertijd een instrument dat de gewenste klein-Duitse eenwording tot stand zou helpen brengen.⁴⁵ Daarbij werd (in ieder geval door de meeste Pruisische en noord-Duitse liberalen) uitgegaan van een hegemonie van Pruisen. De voorstanders van de klein-Duitse eenheidsstaat, zo formuleerde Freytag in 1850 instemmend hun uitgangspunt, hadden een belangrijke bondgenoot in “die materiellen Interessen der deutschen Völker, mit Ausnahme des Kaiserstaats [Oostenrijk], aber nicht mit Ausnahme Hannovers, Hamburgs und der übrigen Staaten des norddeutschen Zollsystems. Preußen ist der natürliche Vertreter der deutschen Agricultur- und Handelsinteressen gegenüber dem Auslande, durch seine Lage, seine Kraft, seine Politik, durch seine Schöpfung, den Zollverein.”⁴⁶ Deze liberalen hoopten, zo stond een jaar later in een anoniem artikel in de *Grenzboten* te lezen, op “die Concentration des außerösterreichischen Deutschland zu einem Bundesstaat unter preußischer Hegemonie, die in organischer Entwicklung allmählich zu einem Einheitsstaat führen soll.”⁴⁷ Met deze “organische Entwicklung” doelde de auteur op het

---

⁴⁴ *RG.* I, 116; reeds in 1^e ed. I, 43; in 1854 was de *Zollverein* zeker actueel, omdat na een periode van interne twisten de aan de tolonie ten grondslag liggende verdragen juist met twaalf jaar verlengd en begin 1854 Hannover, Schaumburg-Lippe en Oldenburg toetreden waren.

⁴⁵ Bijv. [Mommsen], ‘Entwurf zur deutschen Reichsverfassung’, *SHZ.* 15 mei 1848 in: Gehrke, *Mommsen*, 162-66, aldaar blz. 166. Vgl. 1849: *Reichsverfassungen*, 46-47: “In dem Zollwesen, worin allein die segensreichen Wirkung der Einigung des Vaterlandes schon praktisch empfunden worden sind [sic] [...] Es scheint doch einfach und nothwendig, wenn der deutsche Zollverein sich auflöst und das deutsche Reich als ein geschlossenes Zollgebiet an seine Stelle tritt...” Vgl. later bijv. *RA.* 382-83 (1865): “so ist für die Herstellung der formellen deutschen Einheit die Vorbedingung die Herstellung ihrer wichtigsten materiellen Konsequenzen. Darauf ruht der Zollverein und was dem sich anschließt; und es ist ein erfreulicher Vorbote der Zukunft, daß er, trotz seiner dem polnischen Reichstag entlehnten Verfassung, doch sich stärker bewiesen hat, als alle Antipathie unserer lieben Freunde im außerpreußischen Deutschland zusammengekommen.” Verwijzingen naar de *Zollverein* komen in dit pamflet herhaaldelijk terug. Liberale steun voor de *Zollverein* was in de jaren 1840 duidelijk gegroeid: Hahn, *Zollverein*, 129, 136-37, 139. Freytag en Schmidt: boven hoofdstuk II,1; vgl. voor de *Zollverein* ook: Freytag, *Mathy*, 78-79, 235-36, 244-45.

⁴⁶ ‘Die Zollconferenz in Berlin’, *Grenzboten* 9 (1850/III) 1-7, aldaar blz. 1; vgl. *ibid.*: “es ist klar, daß die Tarife der neuen Zollconvention jetzt die sicherste Grundlage bilden werden, auf welcher sich der neue Staat ‘Deutschland’ zu erbauen hat.”

⁴⁷ ‘Die Fusion von Demokraten und Constitutionellen’, *Grenzboten* 10 (1851/II) 64-66, aldaar blz. 65.

staatsvormingsproces van anderen, het samengroeien van de verschillende Duitse staten door de ontwikkeling van de onderlinge economische banden en communicatiemiddelen zoals deze (onder andere) in de *Zollverein* gestalte hadden gekregen.

Een dergelijke ontwikkeling lijkt Mommsen in het antieke Latium gezien te hebben. Zodoende benadrukte hij ook in zijn *Staatsrecht* de nauwe relatie tussen de politieke eenwording van de staatkundig verdeelde natie en de handels- en vestigingsvrijheid die binnen het Romeins-Latijnse bondgenootschap zou hebben bestaan: “Der Verkehr innerhalb Latium, dem die Gemeinschaft der Sprache und der Sitte das Fundament gab, ist der Vormachtstellung Roms voraufgegangen.”⁴⁸

Wanneer Mommsen deze eenwording inderdaad als voorbeeld voor Pruisen zou hebben opgevat en zo had willen presenteren, was niets eenvoudiger geweest dan deze Romeinse hegemonie te vergelijken met de positie van Pruisen in het contemporaine Duitsland. Het begripsmatige kader daarvoor was gegeven. Rome had de “hegemonie” in Latium zoals Pruisen de “hegemonie” in de *Zollverein* had, en Mommsens “wetmatigheid” dat in een bondgenootschap tussen een eenheidsstaat en een statenbond het overwicht altijd bij de eenheidsstaat ligt kon zeker van toepassing geacht worden op de contemporaine situatie in de *Zollverein*.⁴⁹ Het conflict tussen de Pruisische hegemonie en het streven naar het behoud van de soevereiniteit van de kleinere Duitse staten loopt als een rode draad door de geschiedenis van de *Zollverein* en was juist in de jaren vóór 1854 duidelijk tot uitdrukking gekomen.⁵⁰ Maar Mommsen vergeleek beide situaties zo niet met elkaar. De enige vergelijking met de recente Duitse geschiedenis die hij hier (naast de geciteerde parallel tussen de interne situatie van de Latijnse Bond en de Noordduitse *Zollverein*) maakt, die tussen de situatie van de Latijnse Bond en die van Duitsland in de Napoleontische tijd, duidt eerder op een contrast dat hij tussen beide historische constellaties ontwaarde:

“Wenn versichert wird, daß Albas Stellung zu den Bundesgemeinden eine überlegenere gewesen sei als die Roms, und daß die letzteren durch Albas Sturz die Autonomie erlangt hätten, so ist dies insofern wohl möglich, als Alba wesentlich Bundesglied war, Rom von Haus aus mehr als Sonderstaat dem Bunde gegenüber als innerhalb desselben stand; aber es mag, eben wie die Rheinbundstaaten formell souverän waren, während die deutschen Reichsstaaten einen Herrn hatten, der Sache nach vielmehr Albas Vorstandschaft gleich der des deutschen Kaisers ein Ehrenrecht, Roms Protektorat von Haus aus wie das napoleonische eine Oberherrlichkeit gewesen sein.”⁵¹

---

⁴⁸ *StR.* III/1, 601; vgl. bijv. ook *ibid.* 638. Vgl. ook de nauwe relatie die Mommsen ziet tussen de religieuze en de economische band van Rome met Latium: “Daß man [de Romeinen] von alters her mit den Latinern die Götter tauschte wie die Waren, versteht sich...” (*RG.* I, 190).

⁴⁹ Hahn, *Zollverein*, 132 e.v. en *passim*. De Oostenrijkse kanselier Metternich bijvoorbeeld ontwaarde reeds in 1833 met bezorgdheid een “preußische Präponderanz” in de *Zollverein*: Wehler, *Gesellschaftsgeschichte* II, 131; vgl. Schulze, *Der Weg zum Nationalstaat*, 96-97. Hegemonie: onder hoofdstuk VII,5. Mommsens ‘wetmatigheid’: *RG.* I, 118 (onder blz. 201) en *ibid.* 353 (onder blz. 203).

⁵⁰ Hahn, *Zollverein*, 139 e.v. Vgl. voor de rol die de tolpolitiek in de strijd tussen Pruisen en Oostenrijk om de hegemonie in Duitsland speelde ook: Wehler, *Gesellschaftsgeschichte* III, 225 e.v.

⁵¹ *RG.* I, 117; vgl. *RA.* 380 (1865): “nicht den Weg der Reunion darf sie [die Lösung der deutschen Frage] gehen, den der Reichsdeputationshauptschluß und der Rheinbund schimpflichen Andenkens ihr vorgezeichnet haben, und dessen Ergebnisse die gefährlichsten Hindernisse der deutschen Einheit sind, [...] die vier deutschen Königtümer von Napoleons Gnaden...”

Gezien zijn door de meeste liberalen van zijn generatie gedeelde negatieve oordeel over Napoleon en vooral over diens politiek tegenover Duitsland, nauw verbonden uiteraard met een positieve waardering voor de Pruisische rol in de *Freiheitskriege*, zou de vergelijking tussen de hegemonie van Rome in Latium met de overheersende positie van Napoleon tegenover de staten van de *Rheinbund* politiek-historisch gesproken voor Mommsen een negatieve lading moeten hebben.⁵² De vergelijking is echter neutraal gesteld en dient, evenmin als de vergelijking van de Romeins-Latijnse verhoudingen met de *Zollverein*, geen partijpolitiek doel. De analogie is voor Mommsen hier veeleer een middel historische situaties voor de moderne lezer inzichtelijk te maken.⁵³ In het eerste geval, de vergelijking van de Latijnse Bond met de *Zollverein*, gaat het om een staatsvormingsproces op basis van een gemeenschappelijke cultuur dat vorm kreeg door een toenemende economische en staatkundige samenwerking. De tweede analogie hangt samen met Mommsens uitgangspunt dat de betrekkingen tussen staten in verschillende historische periodes als machtsrelaties te beschrijven en te veralgemeniseren zijn. Dit is het thema van de volgende paragraaf.

---

⁵² Vgl. Mommsens negatieve karakteristiek van Napoleon in 'Thiers', 238 e.v.; algemeen over de meestal negatieve beoordeling van Napoleon door de Duitse liberalen: Neumüller, *Liberalismus und Revolution*, 95 e.v. (over Mommsen blz. 96 noot 199).

⁵³ Dat geldt ook voor de analogie die Mommsen gebruikt om de kracht van Alexanders Macedonië te vergelijken met die van Pyrrhos' Epeiros, "das neben Makedonien stand etwa wie Hessen neben Preußen..." (*RG*. I, 400).

5 Romes hegemonie in Latium en Italië

Rome had vanaf de koningstijd de hegemonie in Latium. Deze hegemonie (of *Vormachtstellung*) had een fundament in de economisch-juridische gemeenschap die op haar beurt wortelde in een cultureel-nationale eenheid. Romes politieke positie in Latium en naast de Latijnse Bond echter was reeds in de koningstijd gebaseerd op militaire expansie. Overwonnen gemeenschappen werden in de Romeinse staat geïncorporeerd en hun landbezit bij de *ager Romanus* gevoegd. Deze militaire expansie en politieke centralisatie wordt door Mommsen op basis van parallelle staatkundige processen in Italië en Griekenland als een voor deze periode specifieke staatkundige ontwikkeling geïnterpreteerd; als analogie wijst hij nadrukkelijk op de vergelijkbare ontwikkeling van Athene.⁵⁴ Dat Rome deze militaire hegemonie had weten te verwerven verklaarde Mommsen uit het feit dat Rome een “eenheidsstaat” was die, in tegenstelling tot de Latijnse statenbond, een sterke en eenduidige militaire en politieke leiding kende:

“Tatsächlich freilich wird Rom damals schon die Hegemonie besessen haben, wie denn, wo immer ein einheitlicher Staat und ein Staatenbund in eine dauernde Verbindung zueinander treten, das Übergewicht auf die Seite von jenem zu fallen pflegt.”⁵⁵

In Mommsens duiding van de Romeinse expansie wordt zodoende een directe relatie gelegd tussen de kracht van een staat en de mate waarin deze een interne eenheid vormt. Vandaar dat de eenheidsstaat de voorkeur verdiende boven een statenbond, want “nur im Einheitsstaat ist die Kraft so konzentriert, die Leidenschaft so mächtig, daß die Erweiterung des Gebiets planmäßig verfolgt wird.”⁵⁶

Het toenemende Romeinse overwicht in Latium was niet zonder strubbelingen tot stand gekomen. Integendeel, het wordt door Mommsen als een proces vol militaire botsingen beschreven, de hegemonie zelf als een belasting voor de Latijnse staten. Na de verovering van het Etruskische Veii en de bezetting van de Pomptijnse vlakte kwam het in de vierde eeuw tot een reeks conflicten tussen Rome enerzijds en verschillende Latijnse steden en de Hernicische Bond anderzijds. De relatie van Rome tot de Latijnse Bond, die oorspronkelijk één van gelijkwaardigheid was geweest en zich waarschijnlijk reeds in de koningstijd tot een Romeinse hegemonie had ontwikkeld (*RG. I*, 354-55), werd langzamerhand omgezet in een daadwerkelijke overheersing waardoor de

---

⁵⁴ *RG. I*, 114: “Diese Zentralisierung mehrerer kleiner Gemeinden in einer größeren war natürlich [!] nichts weniger als eine spezifisch römische Idee. Nicht bloß die Entwicklung Latiums und der sabellischen Stämme bewegt sich um die Gegensätze der nationalen Zentralisation und der kantonalen Selbständigkeit, sondern es gilt das gleiche auch von der Entwicklung der Hellenen. Es war dieselbe Verschmelzung vieler Gae zu einem Staat, aus der in Latium Rom und in Attika Athen hervorging... Wohl aber ist es Rom gewesen, das diesen Einheitsgedanken folgerichtiger, ernstlicher und glücklicher festhielt als irgendein anderer italischer Gau; und eben wie Athens hervorragende Stellung in Hellas die Folge seiner frühen Zentralisierung ist, so hat auch Rom seine Größe lediglich demselben hier noch weit energischer durchgeführten System zu danken.”

⁵⁵ *RG. I*, 118; *ibid.* 359 heeft hij het over de “aus den bestehenden Verhältnissen mit innerer Notwendigkeit sich entwickelnden, aber darum nicht weniger schwer auf Latium lastenden Steigerung der hegemonischen Gewalt Roms...”

⁵⁶ *RG. I*, 128.

voormalige bondgenoten nu de “onderdanen” van Rome werden⁵⁷ – een ontwikkeling die eindigde met de ontbinding van de politieke en militaire bond na de Latijnse Oorlog (338 v.C.).⁵⁸

De verschillende Latijnse staten werden nu door Rome direct geïncorporeerd in het eigen staatsverband of door individuele verdragen zodanig aan Rome gebonden dat zij hun souvereiniteit naar buiten toe verloren. Zodoende was de Latijnse natie verenigd in één staatsverband onder leiding van Rome en het was dit centraal geleide staatsverband dat vervolgens de basis vormde voor de Romeinse verovering van Italië en de daarop volgende heerschappij over het gehele Middellandse Zeegebied. In eerste instantie (tot 241 v.C.) gebeurde dat mede door de annexatie van vijandig grondgebied dat in de *ager Romanus* geïncorporeerd en als districten, *tribus*, georganiseerd werd. Op de langere termijn belangrijker was voor Mommsen de rol die de zogenaamde *coloniae Latinae* in deze verdere expansie na 338 v.C. hadden gespeeld – gemeenschappen van oorspronkelijk Romeinse burgers in veroverd gebied die niet alleen arme proletariërs de mogelijkheid gaven een bestaan als vrije boer op te bouwen maar ook bedoeld waren (potentieel) vijandig gebied onder de duim te houden.

Terwijl de Romeinse macht door de vestiging van kolonies en de incorporatie van onderworpen gemeenschappen in het eigen staatsverband constant groeide, konden nieuwe Samnitische vestigingen als zelfstandige gemeenschappen een autonome buitenlandse politiek voeren. Terwijl Rome en Latium in feite naar buiten toe een eenheidsstaat vormden dankzij het eenhoofdige gezag van de leidende macht Rome, die deze staatsmacht volledig voor haar doelstellingen kon inzetten, was de Samnitische Bond een statenbond zonder eenduidige leiding met de mogelijkheid haar kracht op één punt te concentreren.⁵⁹ In de kustregio kwamen de Samnieten bovendien onder invloed van de Griekse beschaving, vermengden zich zelfs met de Griekse gemeenschappen en verloren zodoende hun nationale karakter.

De onderwerping van Latium wordt door Mommsen geïnterpreteerd als het logische gevolg van de staatkundige verhoudingen, en hij typeerde dit als een natuurwet:

---

⁵⁷ “Offenbar fühlte Rom nach dem Fall von Veii und der Eroberung des pomptinischen Gebietes sich mächtig genug, um die Zügel der Hegemonie straffer anzuziehen und die sämtlichen latinischen Städte in eine so abhängige Stellung zu bringen, daß sie faktisch vollständig untertänig wurden.” (RG. I, 364).

⁵⁸ Alföldi, *Das frühe Rom*, 332 e.v.; Cornell in *CAH*. VII/2, 315 e.v., 360 e.v. Deze gebeurtenissen worden door Mommsen in een halve alinea afgedaan: RG. I, 371.

⁵⁹ RG. I, 369: “Rom war ein geschlossener Staat, der über die Kraft von ganz Latium verfügte; die Untertanen mochten murren, aber sie gehorchten. Der samnitische Stamm war zerfahren und zersplittert, und die Eidgenossenschaft im eigentlichen Samnium hatte sich zwar die Sitten und die Tapferkeit der Väter ungeschmälert bewahrt, war aber auch darüber mit den übrigen samnitischen Völker- und Bürgerschaften völlig zerfallen.” Vgl. RG. I, 367: “Aber der Charakter der Eroberungen [van Romeinen en Samnieten] war ein wesentlich verschiedener. Von dem festen städtischen Mittelpunkt aus, den Latium im Rom besaß, dehnt die Herrschaft dieses Stammes langsam nach allen Seiten sich aus, zwar in verhältnismäßig engen Grenzen, aber festen Fuß fassend, wo sie hintritt, teils durch Gründung von befestigten Städten römischer Art mit abhängigem Bundesrecht, teils durch Romanisierung des eroberten Gebiets. Anders in Samnium. Es gibt hier keine einzelne führende Gemeinde und darum auch keine Eroberungspolitik. Während die Eroberung des veientischen und pomptinischen Gebietes für Rom eine wirkliche Machterweiterung war, wurde Samnium durch die Entstehung der kampanischen Städte, der lucanischen, der brettischen Eidgenossenschaft eher geschwächt als gestärkt; denn jeder Schwarm, der neue Sitze gesucht und gefunden hatte, ging fortan für sich seine Wege.”

“Es liegt im Wesen der Hegemonie, daß sie durch das bloße innere Schwergewicht der Verhältnisse allmählich in die Herrschaft übergeht; auch die römische über Latium hat davon keine Ausnahme gemacht.”⁶⁰

Terwijl de staatsrechtelijke vormgeving van de staat een historisch element is, dat door Mommsen kenmerkend wordt geacht voor een specifiek volk en een specifieke historische fase, worden machtsverhoudingen opgevat als ‘natuurlijk’ en onderworpen aan ‘natuurwetten’, waarbij herhaaldelijk de zwaartekracht als metafoor gebruikt wordt. De eenheidsstaat viel van nature de hegemonie in een statenbond toe, de hegemonie leidde eveneens van nature tot een werkelijke overheersing en politieke centralisatie. Het resultaat, de Romeinse overheersing van Latium, wordt zodoende als historisch noodzakelijk geïnterpreteerd en een amorele machtspolitiek wanneer niet expliciet verdedigd dan toch als onvermijdelijk gepresenteerd.⁶¹ Het principe van de *Realpolitik* krijgt hier een buitenlandspolitieke en militaire component. Deze *realpolitische* beoordeling van de Romeinse expansie hangt samen met het contemporaine denken over politiek en macht tegen de achtergrond van het liberale streven naar een nationale staat. Uit het mislukken van de revolutie van 1848/49 hadden de liberalen in meerderheid de les getrokken, dat aan de basis van de nationale eenwording een concrete staatsmacht zou moeten staan om die eenheid internationaal af te dwingen en te verdedigen. ‘Macht’ werd zodoende een sleutelbegrip in het liberale denken van de *Nachmärz*, waarbij het middel niet zelden tot doel werd verklaard: “Denn die Macht ist für die Nationen die erste Bedingung des Glücks.”⁶² Het creëren van de Duitse eenheid als machtsstaat was belangrijker dan de vraag hoe die eenheidsstaat concreet vorm zou moeten krijgen; ná de eenwording zou Duitsland intern een politieke vrijheid kunnen ontwikkelen.

De klein-Duits gezinde liberalen zagen in de Pruisische eenheidsstaat de basis voor een nationale machtsstaat.⁶³ Heinrich von Treitschke formuleerde deze gedachte in zijn exemplarische pamflet *Bundesstaat und Einheitsstaat* uit 1864, geschreven tegen de achtergrond van de strijd om Sleeswijk-Holstein:

“Unter allen reindeutschen Staaten hat allein Preußen in unvergeßlichen Zeiten [d.w.z.: de strijd tegen Napoleon] die Kraft bewiesen, die eine Gesellschaft zum Staate macht, die Kraft sich durch sich selbst allein zu erhalten. Zwischen Preußen und seinen Bundesgenossen besteht ein Unterschied nicht des Grades, sonder der Art, der Unterschied von Macht und Ohnmacht, Staat und Nicht-Staat. Man schilt solche Behauptungen doctrinär, weil sie an Aristotelischen Gedanken anknüpfen. Und doch

---

⁶⁰ RG. I, 353.

⁶¹ Op een vergelijkbare manier beschrijft Mommsen de ontwikkeling van Romes machtspositie in Italië van een hegemoniale positie in een daadwerkelijke heerschappij als onvermijdelijk, gebaseerd op een natuurwet: “Als das Inkorporationssystem [d.w.z. de opname van individuen en gemeenschappen in de eigen burgerij] bis an und vielleicht schon über seine natürlichen Grenzen ausgedehnt war, mußten die weiter hinzutretenden Gemeinden sich in ein Untertänigkeitsverhältnis fügen; denn die reine Hegemonie als dauerndes Verhältnis ist innerlich unmöglich. So stellte sich, nicht durch willkürliche Monopolisierung der Herrschaft, sondern durch das unvermeidliche Schwergewicht der Verhältnisse neben die Klasse der herrschenden Bürger die zweite der Untertanen.” (RG. I, 440).

⁶² Rochau, *Realpolitik*, 69; vgl. bijv. Droysen, *Historik*, 356 (boven blz. 53).

⁶³ Vgl. bijv. n.a.v. de discussie rond het *Dreikönigsbündnis* van 1849: Julian Schmidt, ‘Annehmen oder Ablehnen? Offenes Sendschreiben an den deutschen Verein in Leipzig’, *Grenzboten* 8 (1849/II) 469-76, aldaar blz. 476: “Nicht auf die Verfassung des neuen Bundesstaats kommt es zunächst an, sondern darauf, daß ein solcher unter Preußens Hegemonie zu Stande kommt.”

füßen sie auf der ernsthaften praktischen Erfahrung, daß das Wesen des Staats zum Ersten Macht, zum Zweiten Macht und zum Dritten nochmals Macht ist.”⁶⁴

Zowel een afkeer van het particularisme, dat ten koste zou gaan van de nationale eenheid, als ook een meer algemene afkeer van kleine staten die in het internationale politieke leven niet levensvatbaar zouden zijn is een typerend element in de door Mommsen gedeelde Gothaïsche visie op de internationale politiek in heden en verleden. Vanuit dit perspectief noemde Mommsen de kleinere staten “Sekundärstaaten”⁶⁵, de kleinere naties “sekundäre Nationalitäten”.⁶⁶ Zonder een machtige staat die militair in staat was de nationale zelfstandigheid te garanderen waren een nationale eenheid en vrijheid ondenkbaar. Deze visie werd door de nationaal-liberale geschiedschrijvers onderbouwd met behulp van de historische ervaring die aan de ontstaansgeschiedenis van het Duitse (en niet alleen van het Duitse) nationalisme ten grondslag lag.⁶⁷ Dankzij het particularisme hadden de grote Europese oorlogen, zoals de Dertigjarige en de Zevenjarige, zich op het Duitse grondgebied kunnen afspelen. Dankzij het particularisme hadden ook de Franse revolutionaire legers en Napoleon Duitsland kunnen onderwerpen, waarna het Pruisen was geweest dat het Franse juk had afgeschud. Vanuit die ervaring stelde Mommsen zijn liberale partijgenoten in 1865 voor de keuze: “Unterordnung unter den deutschen Großstaat oder Untergang der Nation.”⁶⁸ En het is vanuit dit zelfde uitgangspunt dat hij de militaire politiek van de eenheidsstaat Rome binnen het als statenbond politiek georganiseerde Latium als verdediging van de Latijnse natie, als “defensief imperialisme” opvat en zodoende rechtvaardigt:

“im ganzen scheint man die römische Hegemonie über Latium bald und durchgängig anerkannt zu haben, wenn auch einzelne Gemeinden [...] zeitweilig sich ihr entzogen haben mögen. Schon damals [in de koningstijd] mochte Rom als seegewaltig der Landschaft, als Stadt den Dorfschaften, als Einheitsstaat der Eidgenossenschaft gegenüberstehen, schon damals *nur mit und durch Rom* die Latiner ihre Küsten gegen Karthager, Hellenen und Etrusker schirmen und ihre Landgrenze gegen die unruhigen Nachbarn sabellischen Stammes behaupten und erweitern können.”⁶⁹

---

⁶⁴ Treitschke, *Bundesstaat und Einheitsstaat*, 152.

⁶⁵ Bijv. RG. I, 400 en II, 65, en de open brief aan de voorzitter van de *Deutsche Abgeordnetentag* in de *Nationalzeitung* 30 sept. 1865, in: Heyderhoff ed., *Sturmjahre* I, 253-55, aldaar blz. 253; RG. I, 378: “Staaten zweiten und dritten Ranges”.

⁶⁶ RG. V, 233; vgl. III, 419. Faber, ‘Realpolitik’, 23 met noot 77; Mouritsen, *Italian unification*, 31-32; Linderski, ‘Concepts of defensive imperialism’, 135.

⁶⁷ Vgl. G. Schmidt, ‘Teutsche Kriege’; alg. over de rol van oorlogen in de ontwikkeling van nationalisme: Langewiesche, “‘Nation’, ‘Nationalismus’, ‘Nationalstaat’”, 22 e.v.

⁶⁸ Open brief aan de voorzitter van de *Deutsche Abgeordnetentag* in de *Nationalzeitung* 30 sept. 1865, in: Heyderhoff ed., *Sturmjahre* I, 253-55, aldaar blz. 254.

⁶⁹ RG. I, 115; mijn cursivering; vgl. *ibid.* 334; *ibid.* 352 de in vergelijkbare bewoordingen gestelde karakteristiek van de onmacht van de Etrusken na het begin van de Republiek in Rome: “Selten nur gelang es, selbst zur Landesverteidigung alle etruskischen Städte zu vereinigen, und Volsiniis nominelle Hegemonie hält nicht den entferntesten Vergleich aus mit der gewaltigen Kraft, die durch Roms Führung die latinische Nation empfing.” Vgl. ook *ibid.* 61, waar het belang van Rome voor Latium met zijn strategische ligging verbonden en zodoende als “natuurlijk” en van aanvang aan gegeven gepresenteerd wordt: “Der Tiber ist ferner seit uralter Zeit die Grenzwehr des latinischen Stammes gegen die nördlichen Nachbarn.” Vgl. voor het begrip ‘defensief imperialisme’: onder hoofdstuk VIII,2.

Omgekeerd zocht Mommsen de voornaamste oorzaak voor het uiteenvallen van het bondgenootschap van Rome en de Latijnse Bond in zijn succes. Nadat de dreiging van de Volsken en de Aequen in de loop van de vijfde eeuw was verdwenen, hadden de Latijnen en de Herniken de steeds machtigere *hegemoon* niet langer nodig, wat tot een reeks conflicten tussen Rome en individuele Latijnse staten en uiteindelijk tot de Latijnse Oorlog van 340-338 v.C. en de daaropvolgende ontbinding van de Latijnse Bond leidde.⁷⁰

---

⁷⁰ *RG.* I, 360: “Hauptsächlich indes war die Ursache, weshalb der Bund sich innerlich auflöste, eben die Niederwerfung der gemeinschaftlichen Feinde; die Schonung von der einen, die Hingebung von der anderen Seite hatte ein Ende, seitdem man gegenseitig des anderen nicht mehr meinte zu bedürfen.”

6 Romeinse expansie en Duitse eenwording: *historia magistra vitae?*

Mommsen formuleerde zijn interpretatie van de Romeinse expansie in het conceptuele en begripsmatige kader van het contemporaine liberale denken. Dat betekent echter niet dat het expansieve Rome een voorbeeldfunctie had voor Pruisen in het Duitsland van de jaren 1850, zoals verschillende commentatoren gemeend hebben (zie boven blz. 185 en 196-97 noot 38). Mommsen gebruikt de op zichzelf mogelijke analogie niet. De reden daarvoor is eenvoudig: Mommsen wenste geenszins dat de eenwording van Duitsland door de militaire annexatie van de kleinere Duitse staten door Pruisen tot stand zou komen. De Romeinse expansie in Italië, die in 270 v.C. met de onderwerping van alle steden en volken ten zuiden van de Po afgesloten was, wordt door Mommsen in de inleiding weliswaar aangeduid als “die Einigung zu einem Staate des gesamten Stammes der Italiker” door Rome (*RG.* I, 22), maar in de concrete beschrijving van het staatkundige eenwordingsproces wordt dit opgevat als een doelbewuste machtspolitiek van militaire expansie van de kant van Rome, bedoeld om uiteindelijk heel Italië te onderwerpen.⁷¹

Daartegen richtten zich individuele volken en staten, die zich bij tijd en wijle tot Italië-brede coalities verenigden in een poging hun vrijheid en nationaliteit te redden – het ging tenslotte om “das Sein oder Nichtsein hochbegabter und altberühmter Nationen”⁷²; de oorlogen tussen Rome en de Samnieten worden door Mommsen geduid als de “Kampf um die Freiheit und die Nationalität, den die Italiker gegen Rom zu führen hatten...”⁷³ Het verzet tegen de Romeinse expansie, zoals deze door de komst van de Epirotische koning Pyrrhos gestalte kreeg, wordt door hem omschreven als een “nationale partij”.⁷⁴ Uiteindelijk was echter in 270 v.C. “ganz Italien zur Untertänigkeit gebracht” zodat er vanaf dit moment sprake was van een Romeinse “heerschappij” (*RG.* I, 427 en passim).

Romes expansieve oorlogen in Italië konden geen voorbeeld zijn voor Pruisen en Duitsland. Terwijl het contemporaine Duitsland een ‘natie’ vormde op basis van een gemeenschappelijke taal en cultuur, waren de Italiërs, die ooit in een ver verleden een “Italische natie” gevormd hadden, nu verdeeld in een aantal weliswaar cultureel verwante maar verder volledig zelfstandig ontwikkelde naties (zie boven hoofdstuk VII,2). Het was pas binnen het staatkundige verband dat in Italië ontstaan was door de Romeinse

⁷¹ Bijv. *RG.* I, 428 waar Mommsen wijst op de na 338 v.C. “immer entschiedener hervortretenden Richtung der römischen Politik auf Unterwerfung des italischen Kontinents...”

⁷² *RG.* I, 384; *ibid.* I, 411 is sprake van “der Nationalhaß der Campaner gegen die Römer...”

⁷³ *RG.* I, 377: De Samnitische Bond “kam es zu, in dem Kampf um die Freiheit und die Nationalität, den die Italiker gegen Rom zu führen hatten, die erste Stelle und die schwerste Last zu übernehmen. [...] Die Geschichte darf dem edlen Volke das Zeugnis nicht versagen, daß es seine Pflicht begriffen und getan hat.” Vgl. ook het positieve oordeel over de Samnieten: *ibid.* 391, 394, 405, 427, en vgl. nog III, 336. Deze oorlogen waren gericht “gegen die römische Übermacht” (*RG.* I, 404), als strijd “für die Freiheit der italischen Städte und Völker” (*RG.* I, 388) – “italisch” wordt hier gebruikt in de betekenis niet van de specifieke Italische, d.w.z. Umbrisch-Sabellische en Latijnse, maar van alle in Italië levende volken, zoals ook de desbetreffende hoofdstuktitel aanduidt (boek 2, hoofdstuk 6: ‘Die Italiker gegen Rom’); vgl. bijv. *ibid.* I, 393-94 over de slag bij Sentinum, waar zelfs de Galliërs zij aan zij met de Samnieten en Etrusken tegen Rome vochten; vgl. *ibid.* 404 e.v. over de gebeurtenissen in de jaren vanaf 285 v.C.

⁷⁴ *RG.* I, 409 en 425; *ibid.* 392: de Samnieten zagen in de zogenaamde derde Samnitische oorlog (298-290 v.C.) “von Haus aus in der Vereinigung ganz Italiens gegen Rom die einzige Möglichkeit des Sieges...”

expansie dat zich een natie vormde. Deze Italische natie kreeg gestalte door de uitbreiding van het burgerrecht en was dus primair juridisch gedefinieerd: zij was een *Staatsnation*. Deze opvatting vloeide logisch voort uit de uitgangspunten van de taalkundige studies waarmee Mommsen eerder de basis had gelegd voor zijn interpretatie van de Italische eenwording in de *Römische Geschichte*. In zijn *Oskische Studien* van 1845 had hij reeds nadrukkelijk dit perspectief gekozen:

“Die Urgeschichte Italiens geht nicht auf in der des römischen Volkes. Wo uns das Licht der Historie zu dämmern beginnt, finden wir die Halbinsel bewohnt von zahlreichen und mannigfaltig entwickelten Zweigen eines Urvolkes, dem das Bewußtsein der Stammeinheit, damals höchstens im gemeinsamen Gegensatz zu Kelten oder Griechen empfunden, erst Jahrhunderte später durch die römischen Waffen aufgezungen ward.”⁷⁵

In zijn samenvattende studie naar *Die unteritalischen Dialekte* van 1850, waarin deze zinsnede vrijwel letterlijk werd herhaald, voegde Mommsen er nadrukkelijk aan toe dat de antiek-Italische natie het product was van de Romeinse expansie. En hij onderbouwde deze stelling door een vergelijking met de Duitse natie:

“Je weiter wir zurückgehen, desto mehr löst sich vor unsern Augen die eine italische Nation in mehrere Stämme, jeder Stamm wieder in mehrere Zungen auf; ähnlich wie in Deutschland die älteste Geschichte zahllose Völkerschaften aufzählt, die erst spät zu grösseren Stämmen sich vereinigen, bis aus deren Vereinigung endlich die deutsche Nation erwächst.”⁷⁶

Ook de Duitse natie was voor Mommsen het product van een historische ontwikkeling, geen tijdloos gegeven. Een natie werd niet alleen gevormd door afstamming en cultuur, maar vooral ook door het besef van die verwantschap, door een nationaal bewustzijn. Het onderscheid tussen de moderne Duitse en de antiek-Italische situatie was dat in het politiek verdeelde Duitsland ondertussen wél een nationaal besef was gegroeid dat stoelde op de culturele en vooral de taalkundige eenheid, en dat een dergelijk besef ontbrak in het antieke Italië. De taalkundig verwante stammen in centraal-Italië – de Latijnen en de Sabellisch-Umbrische stammen – waren zich allerm minst bewust een ‘nationale’ eenheid te vormen, zoals uit de strijd tussen de Romeinen en de Samnieten om de dominantie in Italië duidelijk genoeg bleek. De samenhang van hun talen werd hen hooguit bewust in contacten met anderen, zoals de Grieken, de Etrusken en de Kelten. En omgekeerd zagen Griekse auteurs in de taalkundige ook een nationale verwantschap.⁷⁷

---

⁷⁵ *Oskische Studien*, 3-4. Het conflict tussen de Samnieten en de Romeinen wordt hier vanuit het perspectief van de Samnieten, hun strijd ook hier als een “roemrijke strijd” tegen het “harde volk” van de Romeinen opgevat: “aber was wissen wir von ihnen, als daß sie nach ruhmvollem Kampfe unterlagen? Die Ueberlieferung ist nicht trübe, sondern null, der Sieg des harten Volkes bezeichnet durch die Vernichtung der feindlichen Nation mit ihrer Geschichte; und wenn der späte Forscher auch dem Besiegten sein Recht angedeihen lassen, ihn geschichtlich wieder beleben will, so bemächtigt sich seiner das wehmüthige Gefühl eines vergessenen politischen Lebens.”

⁷⁶ *Dialekte*, 101.

⁷⁷ *Dialekte*, 205: “Das Gefühl der Griechen, dass ihnen gegenüber alle Italiker wie eine Nation seien, bestätigen die Ueberreste der oskischen Sprache, welche in den wesentlichsten Beziehungen mit der lateinischen zusammentreffen.” Tegenstelling tot Kelten en Grieken: *Oskische Studien*, 3; tot Etrusken en Grieken: *Dialekte*, 101.

De analogie met de Duitse geschiedenis die Mommsen hier, anders dan in de *Römische Geschichte*, voor de oorlogen tussen de Romeinen en de Samnieten biedt, heeft dan ook niet betrekking op het moderne Duitsland maar op het vroeg-middeleeuwse conflict tussen Franken en Saksen.⁷⁸ De parallel zit in het conflict op leven en dood tussen taalkundig nauw verwante, maar politiek gescheiden ‘stammen’ of ‘volken’. De overwinning van de Franken en de vorming van het Frankische rijk door Karel de Grote had in Mommsens analogie geen directe voor zijn eigen tijd relevante politieke connotatie, en dat niet alleen vanwege de (met behulp van het concept van het ‘Duitse volk’ eventueel te overbruggen) grote afstand tussen deze vroeg-middeleeuwse gebeurtenissen en de negentiende eeuw. De strijd die Karel de Grote tegen de Saksen voerde was in de liberale nationale geschiedschrijving van de *Vormärz* een allerminst eenduidig positief gewaardeerd gegeven. De Frankische vorst gold als ‘slachter’ van de ‘vrije Saksen’.⁷⁹

De gewelddadige vestiging van de staatkundige eenheid van Italië was dan ook geen voor Duitsland gewenst scenario. Een militair expansieve politiek van Pruisen was ongewenst en wordt door Mommsen dan ook nergens bepleit, noch direct in zijn diverse politieke pamfletten, noch in indirecte vorm door in de *Römische Geschichte* de Romeinse expansie aan de eigen tijd ten voorbeeld te stellen. Zelfs in het pamflet van 1865, waarin hij zich uitsprak voor de annexatie van Sleeswijk-Holstein door Pruisen, is geenszins sprake van een pleidooi voor de militaire annexatie van de overige Duitse staten door Pruisen als basis voor de Duitse eenwording.⁸⁰ In een lezing die Mommsen eind maart 1871, onder de indruk van de recente Duitse eenwording, in Keulen hield, presenteerde hij de geschiedenis van Romeins Italië als het voorbeeld van een geslaagde vorming van een nationale staat. Tegelijkertijd benadrukte hij echter het onderscheid tussen de gewelddadige eenwording van Italië door Rome en de op vrijwillige aaneensluiting gebaseerde ontwikkeling in het contemporaine Duitsland.⁸¹

Toen Mommsen in 1884 de analogie wel expliciet trok, interpreteerde hij de nationale eenwording van zowel Romeins Italië als van Duitsland als het resultaat van de verdediging van de natie tegen een militaire dreiging van buiten. De Grieken zouden één volk geworden zijn door de strijd tegen de Perzen; de Italische volken ontdekten hun eenheid dankzij de gemeenschappelijke afweer van de Galliërs; de Duitsers ten slotte hadden hun besef van nationale eenheid pas in de Zevenjarige Oorlog ontwikkeld en de eenheidsstaat tenslotte in de oorlog van 1870-71 tot stand gebracht.⁸² Hoewel het hier gaat om een rede ter gelegenheid van de verjaardag van de keizer, zou het verkeerd zijn deze opvatting te zien als een gelegenheidsargument. Dezelfde relatie tussen de door Rome geschapen eenwording van Italië en de dreiging van buiten door de Galliërs is ook in de *Römische Geschichte* te vinden. Een expliciete analogie ontbreekt hier echter.

Dat is geenszins een uitdrukking van een pacifistische tendens van het liberale denken in deze jaren. Integendeel, vele liberalen hoopten op een grote Europese oorlog

⁷⁸ *Oskische Studien*, 3: “Wie in Deutschland die Sachsen den Franken, so stehen in Italien den Römern die sabellischen Stämme entgegen...” *Dialekte*, 101: “Die Samniter unterlagen den Römern, wie in Deutschland die Sachsen den Franken...”

⁷⁹ Borst, ‘Karlsbild’, m.n. 384 e.v.

⁸⁰ ‘Die Annexion Schleswig-Holsteins. Ein Sendschreiben an die Wahlmänner der Stadt Halle und des Saalkreises’, RA. 373-401, m.n. 380 e.v.

⁸¹ ‘Die germanische Politik des Augustus’, RA. 316-343.

⁸² RA. 121-131: “Die nationale Einigung ein Werk der nationalen Notwehr.”

waarin de gewenste klein-Duitse eenheid tot stand zou kunnen komen.⁸³ Een militaire oplossing van de kwestie Sleeswijk-Holstein was tijdens de revolutie van 1848/49 reeds alom geaccepteerd en het is daarom ook niet verwonderlijk dat Mommsen en gelijkgezinde liberalen in 1865 hun steun voor een zelfstandige Duitse staat Sleeswijk-Holstein onder leiding van Friedrich von Augustenburg inruilden ten gunste van een annexionistische politiek van Pruisen.⁸⁴ Het zelfbeschikkingsrecht van de Sleeswijk-Holsteinse burgerij werd opgegeven ten gunste van de vermeende algemene belangen van het Duitse volk, waarbij de militaire kracht van Pruisen als doorslaggevend argument opgevoerd werd. Dát was een gelegenheidsargument, dat pas geldigheid kreeg na de Pruisische zege op Denemarken van begin 1864.⁸⁵ Bismarcks buitenlandse politiek werd nu door een deel van de liberalen, waaronder Mommsen, geaccepteerd. Dat leidde uiteindelijk tot het uit elkaar breken van de *Fortschrittspartei* en de vorming van de nationaal-liberale partij, waarvoor Mommsen in de jaren 1870 in de Pruisische landdag zat en die in deze periode met Bismarck samenwerkte. De reden voor de omslag in 1865 moet voornamelijk gezocht worden in de angst dat Sleeswijk-Holstein weer verloren zou gaan aan Denemarken of Oostenrijk en Mommsens annexionisme was zodoende primair gericht tegen een (vermeende) dreiging van buiten.⁸⁶

---

⁸³ Langewiesche, *Liberalismus*, 65 en 68-9; Buschmann, 'Volksgemeinschaft und Waffenbruderschaft'.

⁸⁴ Buschmann, 'Volksgemeinschaft und Waffenbruderschaft', 95 e.v., m.n. 97; Winkler, *Preußischer Liberalismus*, 55 e.v. Vgl. boven hoofdstuk II,2.

⁸⁵ Jansen, "...wünschte ein Bürger zu sein.", 44-45; Rebenich, *Mommsen*, 166-67; Wucher, *Mommsen*, 169: "opportunisme".

⁸⁶ Vgl. bijv. 'Die Annexion Schleswig-Holsteins', *RA*. 381-82: "Diese gewaltsame Annexion also wollen wir um keinen Preis, denn wir dürfen sie nicht wollen. Das Gesagte aber bedarf einer Einschränkung. Die Sicherung der deutschen Grenze und der deutschen Meere kann nicht warten, bis das einige Deutschland fertig ist..." (citaat blz. 382).

7 Rome en de Kelten

In 1884 interpreteerde Mommsen de Duitse eenwording als het resultaat van de “nationale verdediging” in de oorlog tegen Frankrijk. Hij vergeleek deze staatsvorming expliciet met het eenwordingsproces van Romeins Italië in de strijd tegen de Kelten. Deze duiding vormt, zonder de analogie met de recente Duitse geschiedenis, ook een centraal element in Mommsens interpretatie van de Romeins-Italische geschiedenis in de *Römische Geschichte*. In de herhaalde conflicten die de Romeinen in de loop van de vierde, derde en tweede eeuw met deze “nationale vijand” (RG. II, 83) uitvochten, konden zij zich als het bolwerk van het geciviliseerde Italië profileren, wat hen geholpen zou hebben de Italische eenheid en hun latere machtspositie te vestigen:

“ja es ist nicht unwahrscheinlich, daß dieses Ereignis [de verovering en verwoesting van Rome door de Galliërs in 290 of 286 v.C.] wesentlich, wenn auch nicht im ersten Augenblick, dazu beigetragen hat, dem Gegensatz zwischen Etrurien und Rom seine Schärfe zu nehmen und vor allem zwischen Latium und Rom die Bande der Einigkeit fester zu knüpfen. [...] Allein diese Raubzüge [in de loop van de vierde eeuw], wie schreckhaft und beschwerlich sie sein mochten, waren mehr Unglücksfälle als politische Ereignisse und das wesentlichste Resultat derselben, daß die Römer sich selbst und dem Auslande in immer weiteren Kreisen als das Bollwerk der zivilisierten Nationen Italiens gegen den Anstoß der gefürchteten Barbaren erschienen - eine Auffassung, die ihre spätere Weltstellung mehr als man meint gefördert hat.”⁸⁷

Mommsens opvatting van de Romeinse confrontaties met de Galliërs volgde Polybios' duiding van de conflicten tussen Rome en de Galliërs. Om dat duidelijk te maken is het nodig hier kort in te gaan op het werk van deze Griekse geschiedschrijver die in 167 v.C. als gijzelaar naar Rome was gekomen en daar in nauw contact stond met leden van de Romeinse elite. Polybios presenteerde de herhaalde conflicten tussen Rome en de Kelten primair als het gevolg van Keltische agressie.⁸⁸ Waarschijnlijk nam hij deze voorstelling van zaken op zijn beurt over van Fabius Pictor, de eerste Romeinse geschiedschrijver, die zelf in de slag bij Telamon (225 v.C.) gevochten had en die in zijn in het Grieks geschreven werk de Romeinse expansie als het resultaat van een defensieve politiek presenteerde.⁸⁹ De plaats die het overzicht van de Gallisch-Romeinse conflicten vanaf de eerste confrontatie bij de Allia in Polybios' werk inneemt, is echter vooral bepaald door de relatie die Polybios legt met de Tweede Punische Oorlog. De reden waarom hij dit overzicht na het verslag van de Eerste en voorafgaand aan zijn beschrijving van de Tweede Punische Oorlog plaatste is primair gelegen in de rol die de Galliërs hebben gespeeld aan de kant van Hannibal. Het vormt zodoende een inleiding tot de geschiedenis van de Tweede Punische Oorlog.⁹⁰ Het verbindende element tussen de Keltische oorlogen en de strijd tegen Hannibal wordt in Polybios' vertelling gevormd door de dreiging die voor Romeins Italië uitging van invasies van over de Alpen.

⁸⁷ RG. I, 348. Het gaat hierbij niet om een latere duiding uit het perspectief van de Duitse eenwording, daar deze passage ook reeds in de eerste editie te vinden is: I, 215.

⁸⁸ Harris, *War and imperialism*, 193-94 en 197.

⁸⁹ Walbank, *Commentary I*, 184; Gelzer, ‘Römische Politik bei Fabius Pictor’, 72 e.v.

⁹⁰ 2.14; vgl. voor deze samenhang ook 2.22 slot en 2.24; en de terugverwijzingen 3.34.3 en 3.41.1.

Polybios' overzicht van de strijd tussen Rome en de Galliërs begint met een beschrijving van *Gallia Cisalpina* en van de komst van de eerste Galliërs in het oorspronkelijk door Etrusken beheerste gebied (2.14-17). De Kelten worden als indringers gepresenteerd. Zij namen niet alleen Noord-Italië in bezit, maar zij onderwierpen ook vele naburige volken en joegen hen angst aan. Meteen daarop volgend vermeldt Polybios dan de Romeinse nederlaag bij de Allia en de bezetting van Rome (2.18.1-2). In tegenstelling tot bijvoorbeeld Livius wordt deze gebeurtenis door Polybios niet verder uitgewerkt. De Kelten sloten wegens problemen thuis een verdrag met de Romeinen en verlieten de stad. Terwijl Rome zijn macht in Latium herstelde, volgde in 356 v.C. vanuit het noorden een Gallische invasie in Latium die niet tot een confrontatie met Rome leidde. In 344 echter versloegen de Romeinen een vergelijkbare invasiemacht. Een Keltische plundertocht in 299 (in coöperatie met de Etrusken) werd vier jaar later gevolgd door de grote coalitie met de Samnieten die bij Sentinum werd verslagen. In 284-282 tenslotte volgde de strijd om Arretium die eindigde met de totale nederlaag van de Senones en de Boii. Het voornaamste resultaat van deze eerste reeks conflicten was volgens Polybios geweest dat de Romeinen hun angst voor de Kelten overwonnen hadden en bereid waren deze indien nodig standvastig tegemoet te treden; bovendien hadden zij door de overwinning op de Senones en de Boii de handen vrij voor de strijd tegen Pyrrhos en voor de Eerste Punische Oorlog (2.20 slot).

Een vergelijkbare cyclus begon in 242 v.C. toen een nieuwe generatie Keltische krijgers de eerste de beste aanleiding van de kant van de Romeinen aangreep om de oorlog te heropenen (2.21.2-3). Zij nodigden transalpine stammen uit hun actie te steunen, zodat ook deze oorlog weer het karakter van een invasie van buiten Italië had. Onderlinge verdeeldheid in het Keltische kamp leidde echter tot het einde van de veldtocht. De verdeling van land in de op de Senones veroverde regio vormde de aanleiding tot de volgende invasie, waarbij opnieuw stammen uit en van over de Alpen betrokken waren. De crisis eindigde met de grote overwinning van de Romeinen bij Telamon in 225 v.C. (2.22-31). Ook dit conflict met de Kelten wordt door Polybios weer met Romes strijd met Karthago verbonden. In de inleiding (2.14) had hij de uitweiding over de Kelten en de door Rome met hen uitgevochten conflicten gerechtvaardigd door te wijzen op de rol die de Kelten aan de kant van Hannibal hadden gespeeld. In 225 v.C. (2.22.slot) leidde deze strijd de Romeinse aandacht af van Spanje, zodat Hasdrubal hier ongestoord een Karthaagse machtsbasis kon opbouwen. Ook de opmerking dat de bondgenoten Rome nu uit eigen belang steunden in de strijd tegen de Kelten hoort in deze context thuis.⁹¹ Meteen aansluitend namelijk (in 2.24) volgt de opsomming van de in 225 v.C. Rome ten dienste staande troepen uit de verschillende delen van Italië. Dit was, zo stelt Polybios nadrukkelijk, de macht waartegen Hannibal ten strijde zou trekken.⁹²

De zege bij Telamon bracht volgens Polybios de Romeinen op het idee de Kelten uit de gehele Po-vlakte te verdrijven.⁹³ Daarmee wordt de overgang naar een offensieve

⁹¹ Pol. 2.23.12; Williams, *Beyond the Rubicon*, 130; vgl. ook RG. II, 80: "durch ganz Italien, das diesmal in Rom seinen rechten Vorkämpfer sah, wurde die dienstfähige Mannschaft verzeichnet, Vorräte und Kriegsmaterial zusammengebracht."

⁹² 2.24 opening. Mommsens interpretatie van deze cijfers: RF. 382-406.

⁹³ 2.31. slot; Walbank, *Commentary* I, 207; Harris, *War and imperialism*, 199.

politiek van de Romeinen aangeduid die eindigde met de grote overwinning bij Clastidium (222 v.C.). De hierop volgende stichting van de *coloniae* Cremona en Placentia (219 v.C.) en de definitieve pacificatie van Keltisch Noord-Italië worden door Polybios hier niet meer vermeld. De stichting van de beide *coloniae* komt ter sprake in het kader van Hannibals tocht over de Alpen, voorafgaand aan de beschrijving van de opstand van de Boii en de Insubres die volgde op de aankondiging dat Hannibals leger naderde (3.40). De definitieve onderwerping van *Gallia Cisalpina* viel in de twee decennia na afloop van de Tweede Punische Oorlog en zal op de desbetreffende plaats in Polybios' geschiedenis geïntegreerd zijn geweest. Dit deel is echter verloren.

Het overzicht van de eerste twee cycli rondde Polybios af met een aantal lessen die met name de Grieken uit deze gebeurtenissen zouden kunnen leren. De Romeinse geschiedenis liet in zijn ogen zien dat de onverwachte en angstaanjagende invasies van de barbaren door een vastberaden en doordachte tegenweer eenvoudig te stuiten waren; en hij stelde dat nadrukkelijk tegenover de Griekse angst voor de Galliërs.⁹⁴ De angst die de eerste invasies en de val van Rome in 386 v.C. hadden veroorzaakt was zodoende in twee fasen overwonnen, eerst met de nederlaag van de Senones en de Boii in 282 (2.20 slot), vervolgens met de overwinningen bij Telamon en Clastidium. Een derde cyclus wordt in feite gevormd door de deelname van de Galliërs aan de expeditie van Hannibal en de definitieve onderwerping van Noord-Italië.

Het raamwerk van Mommsens interpretatie van de Romeinse conflicten met de Kelten wordt gevormd door Polybios' vertelling.⁹⁵ Mommsen plaatst de beide cycli in het chronologische raamwerk van de *Römische Geschichte*.⁹⁶ Polybios' duiding is zichtbaar in de ogenschijnlijk paradoxale combinatie van enerzijds het belang dat aan deze strijd gehecht werd voor de vorming van een gemeenschappelijk – volgens Mommsen: nationaal-Italiësch – perspectief in de strijd tegen de Kelten en anderzijds het weliswaar beangstigende maar steeds kortstondige en na 386 v.C. zelfs efemere karakter van de Keltische invasies. Dit tweede punt komt onder andere tot uitdrukking in de geringe betekenis die Mommsen de inname en plundering van Rome in 386 v.C. toekent. De daarop volgende vierde-eeuwse conflicten met de Galliërs waren volgens hem, in tegenstelling tot de strijd met de Etrusken en de Samnieten, “mehr Unglücksfälle als politische Ereignisse”.⁹⁷ Mommsen integreert hier de door Livius wel beschreven, maar door Polybios niet genoemde vierde-eeuwse conflicten tussen Rome en de Kelten in het van Polybios overgenomen raamwerk.⁹⁸ Het serieuze karakter van deze conflicten, tot

⁹⁴ 2.35.2-10; vgl. Walbank, *Commentary* I, 211; de achtergrond wordt waarschijnlijk gevormd door de Galatische Oorlogen in Klein-Azië in de tweede eeuw v.C.: *ibid.* 213.

⁹⁵ Mommsen ging er van uit dat Polybios' werk gebaseerd was op dat van Fabius Pictor, dat als betrouwbaar gold; vgl. over de oorlogen van 284-82: *RF.* II, 365 e.v., waar Mommsen de juistheid van Polybios' chronologie in vergelijking met die van latere auteurs probeert aan te tonen.

⁹⁶ *RG.* I, 339 e.v.; II, 77 e.v., in respectievelijk het hoofdstuk ‘Sturz der etruskischen Macht. Die Kelten’, het eerste hoofdstuk over de buitenlandse politiek van de Romeinse republiek, en het hoofdstuk over ‘Die Ausdehnung Italiens bis an seine natürlichen Grenzen’ dat de buitenlandse en militaire politiek van Rome tussen de Eerste en de Tweede Punische Oorlog behandelt.

⁹⁷ *RG.* I, 347-48, cit. blz. 348.

⁹⁸ Vgl. voor een vergelijking van de afwijkende versies van Livius en Polybios: *RF.* II, 362 e.v.; Oakley, *Commentary* I, 360 e.v.; Dyson, *The creation of the Roman frontier*, 19 e.v. Het is mogelijk dat het bij de Gallische raids van de jaren 360-350 v.C. gaat om door Italië zwerpende bendes, die door Polybios, die de betrokkenheid van de transalpine stammen benadrukt, genegeerd worden (vgl. Oakley, *Commentary* I, 363-64, die zich baseert op een gedachte van M. Sordi).

uitdrukking komend in de uitroeping van de noodtoestand (*tumultus*) in 332 en 329 v.C., de instelling van een mensenoffer in 228 v.C., en de benoemingen van *dictatores* bij het merendeel van deze gelegenheden, wordt door Mommsen conform dit raamwerk genegeerd.⁹⁹ Dat geldt ook voor de rol die de Galliërs in deze periode zouden hebben gespeeld aan de zijde van de Latijnse *poleis* Tibur en Praeneste in hun strijd tegen Rome.¹⁰⁰

De vorming van een nationaal bewustzijn in de strijd tegen de Kelten is Mommsens interpretatie van Polybios' mededeling dat de bondgenoten Rome in 225 v.C. vrijwillig steunden in de strijd tegen de Kelten. Deze steun wordt door hem vervolgens teruggeprojecteerd op de periode van de eerste grote invasie en de val van Rome in 386 v.C. (RG. I, 348; citaat boven blz. 210). Dat de tegenstelling tussen Rome en Etrurië aan scherpte verloor door de Keltische invasie is voor de vierde en de derde eeuw niet erg geloofwaardig, gezien het feit dat de Etrusken zich herhaaldelijk met de Galliërs verbonden of deze zelfs tot een invasie aanzetten.¹⁰¹ Ten aanzien van de eenheid van Rome en Latium moet in ieder geval een uitzondering gemaakt worden voor Tibur en Praeneste. Het is wel mogelijk dat de hernieuwing van het verdrag tussen Rome en de Latijnse Bond in 358 v.C. met de Keltische dreiging samenhang, maar Mommsen legt dit voor zijn constructie voor de hand liggende verband niet.¹⁰²

Mommsen herkende in de bronnen de tendens “die Römer von Haus aus als die Beschützer Italiens gegen die Gallier einzuführen und ihr Auftreten gegen die Gallier in besserem Licht erscheinen zu lassen.”¹⁰³ En dat geldt niet alleen voor de jongere annalistiek (met name Livius), maar nadrukkelijk ook voor de op Fabius Pictor gebaseerde oudere versies, zoals van Polybios. Diens mededeling (2.18.2) dat de Romeinen bij de Allia een nederlaag leden samen met hun bondgenoten – een mededeling waarvoor bij andere auteurs geen parallel is – betrok Mommsen op de Latijnen. Hij interpreteerde deze mededeling als een poging van de patriottische Romeinse geschiedschrijving de Romeinen als de beschermers van Latium tegen de Galliërs te presenteren. In de *Römische Geschichte* liet Mommsen de Romeinen de slag aan de Allia dan ook alleen verliezen.¹⁰⁴ Rome was op dat moment nog niet de beschermheer van Italië of zelfs van Latium, maar de succesvolle oorlogen van de vierde en de derde eeuw maakten een dergelijke tendens in de latere geschiedschrijving geloofwaardig – althans, de desbetreffende auteurs achtten haar geloofwaardig.

⁹⁹ Vgl voor de angst in Rome voor de Galliërs: Bellen, *Metus Gallicus*, m.n. 9 e.v.

¹⁰⁰ Livius 7.11.1-9; 7.12.8 en 8.14.9-10; Oakley, *Commentary* I, 363 en 364; Dyson, *The creation of the Roman frontier*, 19-20. Mommsen memoreert deze situatie in een bijzin kort in zijn hoofdstuk over de onderwerping van Latium en Campanië, waar hij het bondgenootschap tussen Tibur en een groep Kelten opvat als een soort landverraad ten opzichte van de etnisch immers evenzeer Latijnse Romeinen: “ja die Tiburtiner scheuten sich sogar nicht, mit den eben einmal wieder einrückenden gallischen Scharen gemeinschaftliche Sache gegen Rom zu machen.” (RG. I, 360).

¹⁰¹ Polybios 2.19 opening (299 v.C.); 2.20 (283 v.C.).

¹⁰² Livius 7.12.7; niet bij Polybios. RG. I, 361 wordt het verdrag aangestipt in de beschrijving van de groeiende macht van Rome in Latium.

¹⁰³ RF. II 304, naar aanleiding van het optreden bij Livius van de Romeinse gezanten naar Clusium aan de vooravond van de slag aan de Allia.

¹⁰⁴ RF. II, 309: “Dass auch Bundesgenossen an der Allia mit gefochten haben, giebt allein Polybios an, ohne Zweifel nach Fabius; es können dies nur die Contingente der latinischen Städte sein und waltet also auch hier die Tendenz den Kampf zu schildern nicht als einen der Senonen und der Römer, sondern als einen der gallischen und der latinischen Nation.” Vgl. RG. I, 346.

Mommsen duidde deze geloofwaardigheid in zoverre om, dat hij het als het perspectief van de Italische volken interpreteerde: de Romeinen hadden zich bewezen “als het bolwerk van de geciviliseerde Italische naties tegen de aandrang van de gevreesde barbaren” (RG. I, 348).

Dit perspectief wordt door Mommsen in het vervolg van zijn geschiedenis zorgvuldig gevolgd, wanneer de bronnen (en dan met name Polybios) daartoe de gelegenheid geven. Polybios’ mededeling dat de Italische bondgenoten Rome uit vrije wil ondersteunden in de campagne van 225 v.C. wordt door Mommsen in deze zin omgeduid, waarbij het perspectief opnieuw genationaliseerd wordt:

“so hatten sie [de Romeinen] jetzt glänzend bewiesen, daß Rom Italiens Pforten anders gegen den Landraub zu wahren wußte als Makedonien die Tore Griechenlands und daß trotz allen inneren Haders Italien dem Nationalfeinde gegenüber ebenso einig wie Griechenland zerrissen dastand.” (RG. II, 83)

Deze nationalisering van de geschiedenis van de Romeinse expansie blijkt ook uit andere omduidingen van de bronnen. Daarbij moet in de eerste plaats gedacht worden aan de opmerking dat de Alpen de “natuurlijke grens” van Italië vormden (RG. II, 77). Cato Maior presenteerde de Alpen in zijn *Origines* als de beschermende “muur” van (Romeins) Italië.¹⁰⁵ Dat is een visie die waarschijnlijk pas na de definitieve pacificatie van Noord-Italië in de jaren 180 v.C. gestalte kreeg, maar die door Mommsen ook gebruikt wordt om de oorlogen tussen Rome en de Kelten te duiden en de verovering van de Povlakte door de Romeinen te rechtvaardigen als de afronding van de onder Romeinse leiding gevormde Italische nationale staat.¹⁰⁶ De Alpen vormden in defensief opzicht een barrière met behulp waarvan Gallische bendes en emigranten tegengehouden zouden kunnen worden. Zolang de Romeinen de “poorten van de Alpen” (ibid. II, 78) nog niet in handen hadden, konden de Galliërs in Noord-Italië regelmatig versterkt worden door transalpine invasiemachten. Dit perspectief is in de bronnen, met name ook bij Polybios, nadrukkelijk aanwezig. Steeds weer wordt er door Polybios bij de beschrijving van transalpine invasies gewezen op eerdere Gallische invasies en met name op de val van Rome in 386 v.C. Zo wordt de angst die in 236 v.C. de invasie van Galliërs van de andere kant van de Alpen, op uitnodiging van een aantal stamhoofden van de Noorditalische Boii en Insubres, in Rome veroorzaakte in verband gebracht met de vierde-eeuwse veldtocht van Brennus.¹⁰⁷ En in zijn bespreking van de betekenis van Hannibals expeditie over de Alpen wijst Polybios nadrukkelijk op de eerdere Gallische invasies.¹⁰⁸

Het in de negentiende eeuw veelvuldig gehuldigde principe van de natuurlijke grenzen wordt door Mommsen op de in de tweede eeuw v.C. nog te scheppen Italische nationale staat geprojecteerd en gebruikt om de derde-eeuwse politiek ten noorden van de

---

¹⁰⁵ Williams, *Beyond the Rubicon*, 55 e.v.; vgl. Livius 39.54.12 (183 v.C.). Williams betwijfelt echter of Cato’s metafoor gebruikt kan worden om de theorie van het ‘defensief imperialisme’ te verdedigen, zoals Dyson, *The creation of the Roman frontier*, 54 en passim meent.

¹⁰⁶ Overigens was Mommsen zich er goed van bewust dat het gebied ten noorden van de Apennijnen oorspronkelijk niet onder het *Italia*-begrip viel: vgl. RG. I, 20-21 (inleiding).

¹⁰⁷ Pol. 2.22 laat de stamhoofden de eerdere Gallische successen, waaronder de verovering van Rome, als argument gebruiken om hun stamverwanten de oversteek over de Alpen te laten maken; ibid. 2.23 wijst hij op de *metus Gallicus* in Rome. RG. II, 78: “es schien, als seien die Zeiten des Brennus wiedergekehrt.”

¹⁰⁸ 3.48, met terugverwijzing naar de eerdere uiteenzetting over de Romeins-Gallische conflicten in boek 2.

Apennijnen te duiden. Dat krijgt primair gestalte in de politiek van Rome die Mommsen voor deze periode wenselijk en noodzakelijk achtte. Het feit dat de Gallische “Erbfeinde des italischen Namens” (RG. II, 78) – die dus niet alleen de ervijanden van de Romeinen waren – in 241 v.C. nog altijd Noord-Italië en de Alpenpassen in handen hadden, had in Mommsens ogen moeten leiden tot een preventieve oorlog en de incorporatie van de hele regio ten zuiden van de Alpen. Na de slag bij Telamon zou dat ook het doel van de Romeinen zijn geweest.¹⁰⁹ Dit doel wordt door Mommsen ook daarom als gerechtvaardigd gezien, omdat het slechts ging om stammen die “in ihrer Barbarei verharren und dünn gesät in den weiten Flächen ihre Herden- und Plünderwirtschaft fortführten.”¹¹⁰ Daarmee krijgt de expansie in Noord-Italië vanuit een cultuurimperialistisch perspectief een positieve duiding en wordt bovendien een motief ingebracht dat later ook ter rechtvaardiging van de verovering van Gallië door Caesar gebruikt wordt (zie onder hoofdstuk VIII,4).

Het belang van het nationale perspectief en van het duidingsmodel van natievorming door nationale verdediging komt echter ook op een andere, zeer verrassende plaats in de *Römische Geschichte* terug. Mommsen oordeelt zeer positief over de verovering van Gallië door Caesar in de jaren 50 v.C. Tegelijkertijd echter uit hij zich ook positief over de strijd die de Kelten tegen Caesar om de nationale vrijheid streden. In het pre-Romeinse Gallië was naar zijn mening sprake geweest van een gevoel van nationale eenheid, een eenheid die institutioneel in eerste instantie met name gedragen zou zijn door de corporatie van de druïden. Maar Mommsen wijst er vervolgens nadrukkelijk op dat het bewustzijn van een Gallische nationale eenheid zich vooral vormde in reactie op de militaire dreiging uit Rome:

“Wie die Hellenen in den Kriegen gegen die Perser, die Italiker in denen gegen die cisalpinischen Kelten, so scheinen die transalpinischen Gallier in den Kriegen gegen Rom des Bestehens und der Macht der nationalen Einheit sich bewußt geworden zu sein.” (RG. IV, 229)

En Mommsen gaat dan zo ver de Gallische strijd tegen Caesar met de strijd in Duitsland tegen Napoleon te vergelijken:

“Wie durchweg populär die Opposition gegen die Fremdherrschaft war, bewiesen die Kriege Caesars, dem gegenüber die keltische Patriotenpartei eine ganz ähnliche Stellung hatte wie die deutschen Patrioten gegen Napoleon: für ihre Ausdehnung und ihre Organisation zeugt unter anderem die Telegraphengeschwindigkeit, mit der sie sich Nachrichten mitteilte.”¹¹¹

Uit dit voorbeeld blijkt opnieuw, dat er in de *Römische Geschichte* geen sprake is van een specifieke analogie tussen één antieke situatie, zoals bijvoorbeeld de Italische

¹⁰⁹ RG. II, 82: “Der Sieg war vollständig und die Römer fest entschlossen, die Wiederholung solcher Einfälle durch die völlige Überwältigung der Kelten diesseits der Alpen unmöglich zu machen.” – gebaseerd op Pol. 2.31 slot, waar echter geen sprake is van een expliciet defensieve motivatie; vgl. Harris, *War and imperialism*, 199.

¹¹⁰ RG. II, 78; vgl. ibid. 79, waar Mommsen stelt dat na het wegebben van de dreiging van 236 v.C. “die richtige Politik der römischen Regierung [es forderte], das Land bis an die Alpen so rasch und so vollständig wie möglich in Besitz zu nehmen.”

¹¹¹ RG. IV, 229; vgl. voor de strijd van de Kelten voor hun vrijheid: Caesar, *de bello Gallico* 3.8.4.

eenwording, en een vergelijkbare moderne, waarbij de antieke geschiedenis direct navolgbare *exempla* voor de moderne politiek zou kunnen leveren. Er is veeleer sprake van 'de natie' als algemene *sittliche* idee en de hiermee verbonden geachte noodzaak de natie te verdedigen tegen bedreigingen van buiten (vgl. boven hoofdstuk IV,3). In dat opzicht kon de strijd van Rome tegen de Kelten evenzeer als voorbeeld dienen als de strijd van bijvoorbeeld de Samnieten, de Numantiërs en de transalpine Galliërs tegen de Romeinen. De nationale verdediging kon op haar beurt naar analogie met de ervaring van de Napoleontische oorlogen tot een nationaal eenwordingsproces leiden. In Romeins Italië was dat gebeurd, omdat de staatkundige basis daarvoor gegeven was, zij het dat deze pas na een bloedige burgeroorlog – de 'Bondgenotenoorlog' – definitief tot stand was gekomen.

De specifieke staatkundige vorm die een tot nationale staat verenigde natie in haar ontwikkeling aannam, was echter weer afhankelijk van de specifieke aard en omstandigheden van de betreffende natie en van het betreffende tijdperk. En evenals bij de eerder besproken staatsrechtelijke ordening van de Romeinse staat, werkte de staatsrechtelijke constructie van Romeins Italië historiserend: zij kon geen voorbeeld zijn voor het negentiende-eeuwse Duitsland.

8 De staatsrechtelijke constructie van de Romeinse expansie

De vorm van de Romeinse hegemonie in de koningstijd beschreef Mommsen met de volgende paradoxale formulering:

“Die Form der römischen Hegemonie über Latium war im ganzen die eines gleichen Bündnisses zwischen der römischen Gemeinde einer- und der latinischen Eidgenossenschaft anderseits, wodurch ein ewiger Landfriede in der ganzen Mark und ein ewiges Bündnis für den Angriff wie für die Verteidigung festgestellt ward.”¹¹²

Deze omschrijving in de termen van een *foedus aequum*, een gelijkwaardig bondgenootschap, is eerder van toepassing op de situatie die na het Romeins-Latijnse conflict, volgend op de verdrijving van Tarquinius Superbus, met het afsluiten van het *foedus Cassianum* (493 v.C.) tot stand was gekomen dan op de situatie van de zesde eeuw, waarover nauwelijks concrete feiten bekend zijn, maar waarvan de annalistische bronnen aangeven dat Rome een hegemoniale positie in Latium ingenomen heeft.¹¹³ Het is typerend voor Mommsens interpretatie dat hij direct na de hiervoor geciteerde passage, en dus in een hoofdstuk over Latium in de koningstijd, citeert uit de bepalingen van het *foedus Cassianum*, zoals overgeleverd door Dionysios van Halikarnassos.¹¹⁴ De cesuur die de verdrijving van Tarquinius Superbus betekend moet hebben voor de betrekkingen tussen Rome en Latium¹¹⁵ wordt hier zodoende genegeerd. In een later hoofdstuk (boek II, hoofdstuk 5), waarin de definitieve onderwerping van Latium en Campanië beschreven wordt, wijst Mommsen wel op de “mächtige Rückwirkung” die de val van de monarchie op deze betrekkingen gehad moet hebben en die zichtbaar is in de vertellingen

¹¹² RG. I, 115-16; *foedus aequum*: Liv. 8.4.2, StR. III/1, 618, maar Mommsen wijst er StR. III/1, 664 (met noot 2) nadrukkelijk op dat onder dit etiket in de praktijk veelal een Romeinse hegemonie versluierd werd.

¹¹³ Vgl. Cornell, CAH, VII/2, 243 e.v. De voornaamste literaire bron, het door Polybios gegeven verdrag met Karthago van 507 v.C., wordt door Mommsen echter in het midden van de vierde eeuw geplaatst (RG. I, 364); vgl. hierover: Cornell, *Beginnings*, 210 e.v. Het is overigens goed mogelijk dat vanaf Fabius Pictor de annalistische literatuur de vanaf 338 v.C. bestaande overheersing van Latium door Rome terugprojecteerde in de koningstijd om het dualisme van Rome en Latium en de verbonden Romeinse hegemonie een oude historische basis te geven: Alföldi, *Das frühe Rom*, 95 e.v. Alföldi wijst er in dat verband op dat Mommsen zelf nadrukkelijk op deze annalistische constructie heeft gewezen (StR. III/1, 609-10 en passim) maar desondanks vasthield aan de these van de Romeinse hegemonie in Latium in de koningstijd (Alföldi, *Das frühe Rom*, 113).

¹¹⁴ Dion. Hal., ant. 6.95.2; RG. I, 116, zonder bronvermelding, in Mommsens vertaling: “Friede soll sein zwischen den Römern und allen Gemeinden der Latiner, solange Himmel und Erde bestehen; sie sollen nicht Krieg führen untereinander noch Feinde ins Land rufen noch Feinden den Durchzug gestatten; dem Angegriffenen soll Hilfe geleistet werden mit gesamter Hand und gleichmäßig verteilt werden, was gewonnen ist im gemeinschaftlichen Krieg.” De aansluitende regel in de tekst van Dionysios, met de bepaling dat rechtszaken met betrekking tot individuele contracten binnen tien dagen geregeld moeten worden in de plaats waar het contract opgesteld is, heeft Mommsen weggelaten en vervangen door de eerder geciteerde passage, waarin hij het bondgenootschap impliciet met de negentiende-eeuwse Duitse *Zollverein* vergelijkt (boven blz. 198). Mommsen gaat er vanuit (RG. I, 355) dat ook bij de verschuiving van de machtsrelatie tussen Rome en de Latijnse Bond in ieder geval in de vijfde eeuw de rechtsgemeenschap overeind bleef. Met de toenemende macht van Rome in Latium in de vierde eeuw werd zij echter beperkt (ibid. 361 e.v., m.n. 363).

¹¹⁵ Samenvattend: Cornell in: CAH, VII/2, 257 e.v.; vgl. Alföldi, *Das frühe Rom*, 108-9 voor een overzicht van de bronnen, maar met een andere interpretatie.

over de slag bij het Meer van Regillus (door Mommsen met vraagteken geplaatst in 499 of 496 v.C.). Maar deze vertellingen worden vervolgens meteen als “Sage” gerelativeerd, waarna Mommsen overgaat op “die Hauptsache, das Rechtsverhältnis der neuen römischen Republik zu der lateinischen Eidgenossenschaft...”¹¹⁶

Deze overgang van een evenementiële vertelling naar de van groter belang geachte staatsrechtelijke invalshoek is typerend voor Mommsens duiding van de Romeinse geschiedenis.¹¹⁷ Dat blijkt ook uit andere passages in de *Römische Geschichte*. Nadat hij de oorlogen van Rome tegen Pyrrhos en de hierop volgende onderdrukking van de laatste verzetshaarden tegen de Romeinse overheersing in Italië verteld heeft, en nadat hij kort is ingegaan op de verhouding met Karthago, bespreekt hij de eenwording van Italië. Daarbij staat de staatsrechtelijke constructie centraal, zoals dat ook in Mommsens duiding van de binnenlandspolitieke ontwikkeling in deze periode het geval is. En ook hier gaat het nadrukkelijk om een systeem dat in de Romeinse juridische literatuur – in tegenstelling tot het privaatrecht – niet overgeleverd was en daarom door de moderne historicus uit de fragmentarische gegevens geconstrueerd moest worden.¹¹⁸ Deze constructie vormt een pendant bij de interne staatsrechtelijke ontwikkeling van Rome op begripsjuridische basis. Ook daarbij speelde de overgang van monarchie naar republiek aan het einde van de zesde eeuw geen wezenlijke rol (zie hoofdstuk V,3).

Dezelfde opvatting komt ook tot uitdrukking in Mommsens bespreking van de *lateinische Stammbund* in de derde band van het *Römisches Staatsrecht*, waar de Romeins-Latijnse betrekkingen tot 338 v.C. in één staatsrechtelijke constructie worden samengevat, een constructie die op haar beurt weer ten grondslag zou hebben gelegen aan de staatkundige organisatie eerst van Romes bondgenotensysteem in Italië en vervolgens, na de Bondgenotenoorlog, van het zich verder expanderende Romeinse rijk. Want hoewel Mommsen toegeeft dat de overlevering voor de vroege geschiedenis van de Latijnse Bond grotendeels legendarisch en daarom historisch onbetrouwbaar is, stelt hij toch vast dat de Latijnse Bond evenzeer de basis vormde voor het Italische bondgenootschap als het koningschap dat deed voor de magistratuur.¹¹⁹ En hoewel hij de nationale oorsprong van het bondgenootschap benadrukt, staat de staatsrechtelijke continuïteit die de Romeinse expansie mogelijk maakte in zijn analyse centraal:

---

¹¹⁶ *RG.* I, 353. Overigens stelt Mommsen in zijn beschrijving van de staatsrechtelijke organisatie van het Romeins-Latijnse bondgenootschap in het hoofdstuk over de onderwerping van Latium en Campanië nadrukkelijk dat een datering van de verschillende bepalingen niet mogelijk is (*RG.* I, 355; *ibid.* 353: “zeitlos überliefert”). Bij Livius (1.52.6) is er sprake van een “hernieuwing” van een verdrag tussen Rome en Latium tijdens het bewind van Tarquinius Superbus met enkele vergelijkbare bepalingen; vgl. daarover: Cornell, *Beginnings*, 297; vgl. ook Liv. 8.5.9: Alföldi, *Das frühe Rom*, 99.

¹¹⁷ Vgl. bijv. ook *RG.* I, 112-13 over de periode voorafgaand aan de verwoesting van Alba: “Mehr als die Kriegsgeschichten vermissen wir genaue Berichte über den rechtlichen Charakter und die rechtlichen Folgen dieser ältesten lateinischen Eroberungen.”

¹¹⁸ *RG.* I, 433: “Die Krise über die Herrschaft auf den italischen Gewässern nahte heran; zu Lande war der Kampf entschieden. Zum erstenmal war Italien unter der Herrschaft der römischen Gemeinde zu einem Staat vereinigt. Welche politische Befugnisse dabei die römische Gemeinde den sämtlichen übrigen italischen entzog und in ihren alleinigen Besitz nahm, das heißt, welcher staatsrechtliche Begriff mit dieser Herrschaft Roms zu verbinden ist, wird nirgends ausdrücklich gesagt, und es mangelt selbst, in bezeichnender und klug berechneter Weise, für diesen Begriff an einem allgemeingültigen Ausdruck.”

¹¹⁹ *StR.* III/1, 609: “Nichts desto weniger ist der lateinische Stammbund ebenso die Grundlage der Bundesgenossenschaft wie das Königthum die der Magistratur.”

“Aber durch all die Jahrhunderte und ihren Wandel hindurch behauptet sich einerseits das Moment der Ungleichheit des Bündnisses, so dass [...] dasselbe nicht bloss factisch, sondern auch rechtlich die römische Hegemonie einschliesst; andererseits das Festhalten einer wohl geschmälerten, aber nie ganz beseitigten souveränen Stellung der unter Hegemonie stehenden Gemeinde. Der römische Staat ist in all dieser Zeit nichts gewesen als eine Conföderation hauptsächlich städtischer Gemeinden unter Führung der Gemeinde Rom...”¹²⁰

De continuïteit zag Mommsen belichaamd in de hegemoniale positie van Rome, eerst tegenover de Latijnse Bond, vanaf 338 v.C. tegenover de individuele door verdragen aan Rome gebonden Latijnse en Italische gemeenschappen. Rome was weliswaar de heersende macht in deze bond en bepaalde de buitenlandse politiek en de militaire inzet van zijn bondgenoten, maar tegelijkertijd hielden de onderworpen steden hun interne autonomie. Van groot belang achtte Mommsen het feit dat Rome afzag van tribuutheffing. De bondgenoten waren alleen verplicht soldaten te leveren voor de onderleiding en op initiatief van Rome gevoerde oorlogen. In wezen was Romeins Italië in Mommsens interpretatie primair een militair bondgenootschap onder leiding van de sterkste militaire macht.¹²¹

Deze door Rome in Latium en vervolgens in Italië gevormde “Conföderation hauptsächlich städtischer Gemeinden unter Führung der Gemeinde Rom” werd door Mommsen opgevat als een specifiek historisch fenomeen. Dat blijkt ook uit de analogie die hij in zijn *Staatsrecht* gebruikte: “so weit neuere Verhältnisse damit überhaupt sich vergleichen lassen, wird noch am ersten der Hansabund herangezogen werden können.”¹²² De vergelijking is niet gelukkig, zoals Mommsen blijkens zijn hier gecursiveerde aarzelende formulering ook zelf zeker beseftte. Het specifieke karakter van Romeins Italië als een “gleichartige und zusammengefasste Militärordnung” (*StR.* III/1, 647) blijft in deze analogie grotendeels buiten het gezichtsveld van de lezer. Maar juist met deze aarzelende analogie wordt Mommsens poging zichtbaar de staatkundige constructie, waarmee Rome zijn hegemoniale positie probeerde zeker te stellen, als een specifiek historisch fenomeen te duiden. Een betere analogie uit de recente geschiedenis had hij blijkbaar niet. In de *Römische Geschichte* ontbreekt überhaupt iedere analogie tussen Romeins Italië vóór 90 v.C. en moderne staatkundige organisaties. Wel wordt in de analogie met de Hanze een ander fundamenteel element in Mommsens interpretatie van Romeins Italië zichtbaar: zijn organisatie als “stedenbond”.¹²³ In de *Römische Geschichte* ligt daarbij vanuit machtspolitiek gezichtspunt de nadruk op de Romeinse heerschappij en de ontwikkeling van een staatkundige eenheid onder Romeinse leiding; de interne autonomie van de door Rome overheerste gemeenschappen wordt hier als een

---

¹²⁰ *StR.* III/1, 607-8; vgl. *ibid.* 645: “Ausgegangen ist die Bundesgenossenschaft [...] von der Einigung der latinischen Nation unter römischer Hegemonie. Die über Latium hinaus auf die nicht latinischen Gemeinden Italiens sich ausdehnende Wehrgenossenschaft kann in gewissem Sinn als erweiterter latinischer Bund angesehen werden.” Vgl. *Abriss*, 51.

¹²¹ *RG.* I, 443: “dieser großen von Rom geführten Wehrgenossenschaft oder des neuen Italien...” In *StR.* III/1, 646 en passim gekarakteriseerd als een “italische Wehrgenossenschaft”.

¹²² *StR.* III/1, 608; mijn cursivering.

¹²³ *StR.* III/1, 570; vgl. de typering van het bondgenootschap van de Klein-Aziatische steden onder leiding van Rhodos aan het begin van de tweede eeuw v.C. als een Hanze in: *RG.* II, 219.

gunst van de overheerser geïnterpreteerd.¹²⁴ In de staatsrechtelijke literatuur wordt de Romeinse heerschappij veel nadrukkelijker met het zelfbestuur van de door Rome overwonnen Latijnse, Italische en Griekse steden en volken verbonden: terwijl de bondgenoten niet langer een zelfstandige buitenlandse en militaire politiek konden voeren, behielden zij hun volledige interne autonomie.¹²⁵

Maar of het accent nu ligt op de door de Romeinse hegemonie gevormde politieke eenheid of op het karakter van het bondgenootschap als stedenbond, in beide gevallen was de vorming van een Italische staat als gevolg van de Romeinse expansie voor Mommsen geen navolgbaar voorbeeld voor Pruisen en Duitsland in de jaren 1850. De basis van het nationaal-Duitse staatsvormingsproces zagen de liberalen niet in een expansieve militaire politiek van het in de jaren 1850 'reactionaire' Pruisen, maar in het bestaan van de Duitse cultuurnatie, gebaseerd op de Duitse taal en de nationale geschiedenis, en de economische eenwording in de vorm van de *Zollverein*. Niet de staatkundige of militaire ontwikkeling stond aan de basis van dit proces, maar de historische ontwikkeling van het Duitse volk, een ontwikkeling die primair geassocieerd werd met de vorming van een taalkundige, literaire en economische eenheid.

Deze eenheid had in de revolutie van 1848/49 een politieke uitdrukking gevonden in het nationale parlement in Frankfurt. Juist op dit laatste punt zag Mommsen, zoals eerder uiteengezet (hoofdstuk V,4 en 5), een belangrijke tegenstelling tussen de moderne wereld en de antieke staten, die immers geen vormen van parlementaire representatie hadden ontwikkeld. Het is dan ook geenszins verwonderlijk dat hij deze tegenstelling juist in het hoofdstuk over de Bondgenotenoorlog nadrukkelijk formuleert. In deze oorlog ging het immers om de vorm die Romeins Italië als staatkundig verband zou moeten krijgen. Toen de Romeinen weigerden het burgerrecht uit te breiden, stichtten de opstandige bondgenoten een eigen federale staat, Italia, waarbij zij de kans hadden deze de door Mommsen voor een nationale staat geëigend geachte constitutionele staatsvorm te geven. Ook zij deden dat echter niet, en dat verleidt Mommsen tot een scherpe formulering van het principiële contrast dat hij in dit opzicht zag tussen de antieke en de moderne negentiende-eeuwse wereld:

“Bezeichnend aber ist es, daß hier, wo die plötzliche Verschmelzung einer Anzahl einzelner Gemeinden zu einer neuen politischen Einheit den Gedanken einer

---

¹²⁴ RG. I, 441-42: “Aber der römische Senat war weise genug, nicht zu übersehen, daß das einzige Mittel, der Gewaltherrschaft Dauer zu geben, die eigene Mäßigung der Gewalthaber ist. Darum ward den abhängigen Gemeinden die Autonomie gelassen oder verliehen, die einen Schatten von Selbständigkeit, einen eigenen Anteil an Roms militärischen und politischen Erfolgen und vor allem eine freie Kommunalverfassung in sich schloß – so weit die italische Eidgenossenschaft reichte, gab es keine Helotengemeinde.”

¹²⁵ Bijv. *Abriss*, 47-48 over de Latijnse *socii*; *ibid.* 52 over de niet-Latijnse *socii*: “Die Beschränkung der Souveränität ist für diesen Kreis dieselbe wie für den latinischen; das der italischen Gemeinde gewährte ‘gleiche Bündniss’ (*foedus aequum*) schliesst sowohl den Verzicht auf eine selbständige Rechtsstellung nach aussen ein, wie auch die Unterwerfung unter die römische Gesetzgebung in den dort bezeichneten Grenzen. Die bündische Wehrpflicht ist principiell von der latinischen nicht verschieden... [...] Andererseits verbleibt diesen Staaten in den hierdurch nicht getroffenen Beziehungen das volle Selbstregiment, einschliesslich der Gerichtshoheit und der Befreiung von römischen Steuern.” Mouritsens inschatting (*Italian unification*, 28) dat “Mommsen deliberately ignored the special character of the treaty system” is in zijn algemeenheid dan ook niet terecht; zij hangt samen met het feit dat Mouritsens Mommsens staatsrechtelijke literatuur buiten beschouwing laat.

Repräsentativverfassung im modernen Sinn so nahelegte, doch von einer solchen keine Spur, ja das Gegenteil sich zeigt und nur die kommunale Organisation in einer noch widersinnigeren Weise als bisher reproduziert wird. Vielleicht nirgends zeigt es sich so deutlich wie hier, daß dem Altertum die freie Verfassung unzertrennlich ist von dem Auftreten des souveränen Volkes in eigener Person in den Urversammlungen oder von der Stadt, und daß der große Grundgedanke des heutigen republikanisch-konstitutionellen Staates: die Volkssouveränität auszudrücken durch eine Repräsentantenversammlung, dieser Gedanke, ohne den der freie Staat ein Unding wäre, ganz und vollkommen modern ist.” (RG. III, 241-42)

Doordat de Romeinse staat weigerde het burgerrecht met de Italiërs te delen kwam het tussen Rome en zijn bondgenoten tot een regelrechte oorlog. Deze Bondgenotenoorlog eindigde met de verlening van het Romeinse burgerrecht aan alle vrije inwoners van Italië. De dictator Sulla bekrachtigde na afloop van de hierop volgende burgeroorlog deze regel,

“daß jeder Bürger einer italischen Gemeinde damit von selbst auch Bürger von Rom sei; die Unterschiede zwischen Bürgern und italischen Bundesgenossen, zwischen Altbürgern besseren und Neubürgern beschränkteren Rechts waren und blieben beseitigt.” (RG. III, 355)

Dat het volgens Mommsen primair ging om een strijd om burgerrechten binnen één staatsverband, namelijk de door Rome beheerste Italische confederatie, blijkt uit de enige analogie tussen deze antieke en vergelijkbaar geachte moderne gebeurtenissen die hij in de *Römische Geschichte* biedt. Het gaat daarbij om een cruciaal moment uit de voorgeschiedenis van de Bondgenotenoorlog – de wet van 95 v.C. die niet-burgers verbood zich voor Romeins burger uit te geven. Deze wordt door Mommsen in karakter en uitwerking vergeleken met de *Stampact* die de aanleiding vormde voor de Noordamerikaanse onafhankelijkheidsoorlog. Bij dit conflict ging het in de negentiende-eeuwse liberale duiding om de onderwerping van de koloniën aan wetgeving waarop zij zelf geen invloed konden uitoefenen omdat zij in het Britse parlement niet gerepresenteerd werden.¹²⁶ De analogie maakt bovendien opnieuw duidelijk dat de Romeinse geschiedenis voor Mommsen geen navolgbaar voorbeeld was voor de nationale eenwording van Duitsland.¹²⁷ Beide oorlogen waren voor Mommsen in de kern “burgeroorlogen”, ontstaan doordat een aanzienlijk deel van de burgerij niet parlementair gerepresenteerd werd.¹²⁸ In het geval van Romeins Italië was dat laatste in zijn ogen een onoverkomelijk probleem, omdat het idee van een nationale representatie hier in

---

¹²⁶ RG. III, 234; *ibid.* 236 wordt deze oorlog nog eens met de Bondgenotenoorlog in verband gebracht. Vgl. voor de *lex Licinia Mucia* van 95 v.C.: *StR.* III/1, 131-32; *Abriss*, 49. Vgl. voor de liberale visie op de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog: Beliën, ‘*Scientific History*’, 130, waar met name George Bancroft wordt genoemd; vgl. voor Mommsens waardering voor Bancroft (en voor de Verenigde Staten in het algemeen) in de jaren 1850: Wucher, *Mommsen*, 212 noot 6.

¹²⁷ Vgl. bijv. zijn negatieve oordeel in april 1866 over een mogelijke oorlog met Oostenrijk en het merendeel van de overige Duitse staten: Wickert, *Mommsen* IV, 63. Zijn aanvankelijke enthousiasme over de Pruisische overwinning bekoelde ook weer snel; vgl. *ibid.* 64 e.v.

¹²⁸ RG. III, 234. De duiding van de Bondgenotenoorlog als burgeroorlog is opgekomen in de keizertijd en was het resultaat van de daadwerkelijke administratieve eenwording van Italië na de Bondgenotenoorlog: Mouritsen, *Italian unification*, 10 met noot 18.

tegenstelling tot het moderne Duitsland überhaupt niet bestond. Dat was gebleken uit de staatkundige opzet van het opstandige *Italia*. Dit onderscheid tussen de antieke en de moderne wereld komt ook daarin tot uitdrukking, dat Mommsen de in de Bondgenotenoorlog uitmondende strijd van de door Rome onderworpen Italiërs voor het volledige Romeinse burgerrecht verbindt met de interne staatsrechtelijke ontwikkeling van Rome en zodoende in de continuïteit van de Romeinse geschiedenis plaatst. De Romeinse burgerij schermde zich namelijk van de niet-burgers even scherp af als de *nobilitas* dat deed tegenover de overige burgers, waardoor een situatie ontstond die vergelijkbaar was met de oude tegenstelling tussen patriciaat en *plebs*.¹²⁹ De strijd om de juridische gelijkberechtiging van de gelatiniseerde Italiërs liep zodoende parallel met het vergelijkbare conflict tussen de adel en de achtergestelde burgers; beide conflicten maakten deel uit van de continuïteit van de Romeinse ontwikkeling in de republikeinse periode.¹³⁰

Henrik Mouritsen heeft in een ingenieuze historiografische studie laten zien dat Mommsens liberale visie op de geschiedenis van Romeins Italië vrijwel naadloos aansluit bij Appianos' narratieve constructie van de burgeroorlogen. Appianos schreef zijn geschiedenis van de burgeroorlogen – de enige volledig overgeleverde geschiedenis van de zogenaamde 'Romeinse revolutie' 133-27 v.C. (Appianos' geschiedenis loopt tot de nederlaag van Sextus Pompeius in 36 v.C.) – in de tweede eeuw n.C. Italië vormde op dat moment inderdaad een staatsrechtelijke en culturele eenheid.¹³¹ Het Romeinse burgerrecht speelde daarbij nog een belangrijke rol; voor de uit de provincie Egypte afkomstige Appianos was het de beloning voor zijn trouwe dienst aan de keizer. Vanuit die achtergrond creëerde hij een narratief schema voor het eerste deel van de geschiedenis van de burgeroorlogen waarbij het Italische vraagstuk de rode draad vormt die de landverdelingswet van Tiberius Gracchus (die volgens Appianos de Italiërs ten goede had moeten komen), de Bondgenotenoorlog (91-88 v.C. – door Appianos geïnterpreteerd als een strijd om het volledige Romeinse burgerrecht) en de burgeroorlog tussen Marius en Sulla met elkaar tot een coherent verhaal verenigt.¹³² Mommsen nam

¹²⁹ RG. II, 328: "Wie innerhalb der römischen Bürgerschaft der Herrenstand von dem Volke sich absonderte, den öffentlichen Lasten durchgängig sich entzog und die Ehren und Vorteile durchgängig für sich nahm, so trat die Bürgerschaft ihrerseits der italischen Eidgenossenschaft gegenüber und schloß diese mehr und mehr von dem Mitgenuß der Herrschaft aus, während sie an den gemeinen Lasten doppelten und dreifachen Anteil überkam. Wie die Nobilität gegenüber den Plebejern, so lenkte die Bürgerschaft gegenüber den Nichtbürgern zurück in die Abgeschlossenheit des verfallenen Patriziats; das Plebejat, das durch die Liberalität seiner Institutionen großgeworden war, schnürte jetzt selbst sich ein in die starren Satzungen des Junkertums."

¹³⁰ RG. I, 257-58; zie boven blz. 138. De visie dat de Italiërs voor de Bondgenotenoorlog een juridisch gediscrimineerde 'klasse' vormden, was een wijder verbreide gedachte in het midden van de negentiende eeuw: Mouritsen, *Italian unification*, 95.

¹³¹ Aan dit eenwordingsproces lagen m.n. ook de massale volksverplaatsingen in het kader van de burgeroorlogen en de hierop volgende vorming van een homogene Italische bovenlaag ten grondslag.: Salmon, *Roman Italy*, 131-32; Galsterer, 'Regionen und Regionalismus', m.n. 320-21; Crawford, 'Italy and Rome', m.n. 431-33; algemeen voor de 'hoge' keizertijd: Purcell, 'Rome and Italy'.

¹³² Mouritsen, *Italian unification*, 11 e.v.; de kritiek van Bradley, 'The romanisation of Italy', m.n. 402, doet op dit punt niets af aan Mouritsens analyse van Appianos' werk en de manier waarop Mommsen Appianos' interpretatie gebruikt heeft als narratieve basis voor zijn eigen werk. Mommsen stelde reeds in 1844 (*Tribus*, 113), in verband met zijn bespreking van (een ander aspect van) de Sullaanse constitutie, nadrukkelijk dat Appianos' geschiedenis van de burgeroorlogen de beste bron was voor de constitutionele ontwikkeling van Rome tot de periode van Cicero.

Appianos' constructie over (hoewel hij deze met een ouder model verbond, dat nog in de bronnen traceerbaar is, namelijk de interpretatie van de opstand als een poging van de betrokken gemeenschappen een van Rome onafhankelijke staat te stichten¹³³), omdat het tegen de achtergrond van de liberale visie op de nationale staat een aannemelijk model bood: de nationale eenheidsstaat als nationale rechtsstaat. De Bondgenotenoorlog werd door Mommsen vanuit het nationaal-liberale programma geïnterpreteerd als een strijd voor de opname van de bondgenoten in een Italische eenheidsstaat met gelijke burgerrechten.¹³⁴ Typerend voor deze liberaal gekleurde interpretatie is het feit dat Mommsen de Italische *Mittelstand* een sleutelrol toebedeelde in de opstand tegen Rome die voor hem tegelijkertijd ook een opstand was van de "middenklassen" in de Italische gemeenschappen tegen de door Rome gesteunde oligarchieën (RG. III, 238).

Daar komt echter nog een punt bij. Voor Mommsen was de ontwikkeling van een liberale nationale staat onlosmakelijk verbonden met de "Entwicklung eines selbständigen römischen Munizipalwesens" (RG. III, 374). Mouritsen gaat op dit in Mommsens duiding essentiële punt niet in, waarschijnlijk omdat het in Appianos' narratio geen rol speelt. De voorheen in ieder geval formeel zelfstandige en autonome Italische gemeenschappen werden als 'gemeenten' (*Kommunen*) in de Romeinse staat ingevoegd, waarbij zij een gestandaardiseerd bestuurlijk systeem kregen (RG. III, 374 e.v.). Deze municipale ordening, waarbij de Italische staatsburgergemeenschappen als de zich zelf besturende gemeenten de bouwstenen van de grotere Romeinse staat vormden, verving het door verdragen gevestigde Italische bondgenootschap.

Daarmee benaderde de Romeinse staat het negentiende-eeuwse liberale staatsideaal, dat een gecentraliseerd "absolutistisch" staatsbestel afwees ten gunste van een staat die niet alleen via een representatief systeem geregeerd werd, maar waarin de burgerij zichzelf ook op gemeenteniveau bestuurde. De *Gemeindefreiheit*, schreef Mommsen in juni 1848 in de *Schleswig-Holsteinische Zeitung*, "ist die Basis aller Freiheit, ohne sie selbst die freieste Verfassung nur eine andre Art der Despotie."¹³⁵ De Duitse liberalen formuleerden dit republikeinse ideaal vaak als contrast met het 'centralisme' dat kenmerkend zou zijn voor de Franse staatsinrichting.¹³⁶ In Engeland en Pruisen (sinds de gemeentewet van Stein) zagen zij dit ideaal in ieder geval ten dele gerealiseerd. De basisgedachte was, zoals Gustav Freytag haar in 1848 in een programmatisch essay in de *Grenzboten* formuleerde: "die Gemeinde regiert sich in allen innern Angelegenheiten selbst, ohne Einwirkung des Staats..."¹³⁷ In zijn toelichting op deze gedachte wees hij er op dat optreden en bestuur van de gemeenten naar twee kanten werkten: "sie reichen entweder nach außen hinüber in größere Sphären des Staates, oder

¹³³ Ibid. 5 e.v.

¹³⁴ Ibid. 23 e.v., m.n. 25.

¹³⁵ 'Die schleswig-holsteinische Provinzialstände', *SHZ.* 9 juni 1848, in: Hartmann, *Mommsen*, 183-91, aldaar blz. 184; Wucher, *Mommsen*, 158-59.

¹³⁶ Bijv. Julian Schmidt, 'Preußen und die Revolution', *Grenzboten* 7 (1848/I) 564-7, aldaar blz. 567: "Nicht die glänzende französische Centralisation, das Selfgovernment ist die Basis der Freiheit." Vgl. [Mommsen], 'Thiers', 236. Algemeen over het liberale standpunt: Neumüller, *Liberalismus und Revolution*, 102-3 en 226-27. Vgl. voor de vaak door de liberale burgerij beheerste stadsbesturen: Langewiesche, *Liberalismus*, 200 e.v.; Siemann, *Gesellschaft*, 248-49.

¹³⁷ [Gustav Freytag], 'Die freie Organisation der Gemeinden', *Grenzboten* 7 (1848/IV) 57-72 en 87-96, aldaar blz. 69.

sie beziehen sich auf die Innerlichkeit der Gemeinde selbst.”¹³⁸ In het eerste geval hadden de gemeenten een uitvoerende en de staatsautoriteiten een toezichhoudende functie; het lokale bestuur daarentegen diende in handen te zijn van door de burgerij gekozen magistraten en afgevaardigden. Deze rol van het gemeentelijke zelfbestuur kreeg concreet gestalte in §184 van de Frankfurter *Reichsverfassung* van 1849.¹³⁹ Zij maakte deel uit van een breder liberaal programma dat enerzijds als garantie van de burgerlijke vrijheid naast een nationale representatie ook gemeentelijk zelfbestuur behelsde, maar anderzijds een sterke executieve staatsmacht verlangde, zowel met het oog op de militaire verdediging naar buiten, als op sociale spanningen en particularistische tendenzen.¹⁴⁰

Mommsen duidde de Sullaanse organisatie van Romeins Italië met behulp van dit liberale, en in de Duitse staten in ieder geval ten dele gerealiseerde staatsmodel. Alle vrije mannen hadden enerzijds het staatsburgerrecht en konden zodoende participeren in de Romeinse politiek en anderzijds waren zij georganiseerd in zich intern zelfstandig besturende *Kommunen*. Desondanks benadrukt Mommsen bij zijn beschrijving van de onder Sulla ontstane Romeins-Italische constitutie opnieuw dat er door het ontbreken van een waarachtig representatief systeem een onoverbrugbare kloof met de moderne staat bleef bestaan:

“Auf alle Fälle ist diese dem eigentlichen Staat sich ein- und unterordnende Stadtverfassung eines der merkwürdigsten und folgenreichsten Erzeugnisse der sullanischen Zeit und des römischen Staatslebens überhaupt. Staat und Stadt ineinanderzufügen hat allerdings das Altertum ebensowenig vermocht, als es vermocht hat, das repräsentative Regiment und andere große Grundgedanken unseres heutigen Staatslebens aus sich zu entwickeln; aber es hat seine politische Entwicklung bis an diejenigen Grenzen geführt, wo diese die gegebenen Maße überwächst und sprengt, und vor allem ist dies in Rom geschehen, das in jeder Beziehung an der Scheide und in der Verbindung der alten und der neuen geistigen Welt steht. In der Sullanischen Verfassung

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ “Jede Gemeinde hat als Grundrechte ihrer Verfassung: a) die Wahl ihrer Vorsteher und Vertreter; b) die selbstständige Verwaltung ihrer Gemeindeangelegenheiten mit Einschluß der Ortspolizei, unter gesetzlich geordneter Oberaufsicht des Staates; c) die Veröffentlichung ihres Gemeindehaushaltes; d) Oeffentlichkeit der Verhandlungen, als Regel.” De politieke lading van de paragraaf blijkt uit het schrappen van de zinsnede onder b) “mit Einschluß der Ortspolizei” in het ontwerp van de Pruisische regering. Dit bracht Mommsen in zijn commentaar op dit ontwerp tot een sarcastische kanttekening: “Es ist auch offenbar recht wünschenswerth, dem von der Gemeinde ernannten Bürger- oder Bauermeister einen von der Regierung eingesetzten und gänzlich von ihr abhängigen Polizeichef zur Seite zu setzen; man muß doch wissen, daß die Regierung da ist, und worin wird man lebhafter ihre Segnungen fühlen als in der anhaltenden Application der Polizeifuchtel? Wie könnte man auch sonst einer in sich einigen Gemeinde das Associationsrecht und die freie politische Thätigkeit wirksam beschränken?” (*Reichsverfassungen*, 136).

¹⁴⁰ Bijv. [Freytag], *Grenzboten* 7 (1848/IV) 92: “Bei solcher Organisation wird das Volk freie Selbstbestimmung in Gemeinden und Kreisen und seiner Nationalversammlung erhalten und eine starke Executivgewalt durch das Staatsministerium und die von ihm abhängigen Dirigenten der Bezirke durchsetzen.” Vgl. idem, ‘Von der Ferdinandsbrücke über Oestreichs Organisation’, *Grenzboten* 8 (1849/I) 41-46, aldaar blz. 41: “Wir wollen einen freien und starken Staat, das bedeutet freie Entwicklung des vielfarbigen Volkslebens nach den Grundsätzen der Vernunft und des Rechts, und darüber eine große ausführende Kraft, welche das vernünftige Wollen der gesammten Nation nach allen Richtungen schnell und energisch durchzusetzen vermag, gegen das Ausland sowohl, als gegen die mögliche Beschränktheiten und Wunderlichkeiten der einzelnen Theile; wir wollen also Selbstregierung der Landestheile in allen innern Angelegenheiten und eine starke Executivgewalt, welche sich auf die Majorität des Völkerwillens stützt.” Vgl. ibid. 43 e.v. voor de rol van de gemeenten.

sind einerseit die Urversammlung und der städtische Charakter des Gemeinwesens Rom fast zur bedeutungslosen Form zusammengeschwunden, andererseits die innerhalb des Staates stehende Gemeinde schon in der italischen vollständig entwickelt...” (RG. III, 377)

Deze constitutie was gebaseerd op de verlening van het volledige Romeinse burgerrecht aan de gehele vrije bevolking van Italië bezuiden de Po. Daarmee was nu de staatkundige eenwording voltooid. Het is vooral ook de vorming van deze nationale staat die Mommsen verleid heeft tot zijn uitzonderlijk positieve oordeel over de reactionair gezinde en terroristisch optredende dictator:

“Sulla hat die italische Revolution, insoweit sie beruhte auf der Zurücksetzung einzelner minder berechtigter gegen andere besser berechnigte Distrikte, endgültig geschlossen und ist, indem er sich und seine Partei zwang, die Gleichberechtigung aller Italiker vor dem Gesetz anzuerkennen, der wahre und letzte Urheber der vollen staatlichen Einheit Italiens geworden – ein Gewinn, der mit endloser Not und Strömen von Blut dennoch nicht zu teuer erkaufte war.”¹⁴¹

---

¹⁴¹ RG. III, 386; deze samenhang ontbreekt volledig in Christs bespreking van Mommsens portrettering van Sulla: *Sulla*, 170 e.v. Overigens is het niet duidelijk wanneer deze municipale ordening precies is ingevoerd, zoals Mommsen elders ook toegaf (ibid. 376-77); maar wanneer zij niet van Sulla zelf stamde, was zij “doch das Werk der sullanischen Epoche...” (ibid. 374).

9 Het natievormingsproces

In tegenstelling tot het eerdere Romeins-Latijnse bondgenootschap berustte de in Italië gevormde nationale staat niet op een gemeenschappelijke nationaliteit. De vroege Italische cultuur, die Mommsen op taalkundige basis postuleerde en die hij een continuïteit tot in de eigen tijd toeschreef (zie boven hoofdstuk VII,2), vormde voor hem niet, althans niet expliciet, het uitgangspunt van de latere door de Romeinse expansie tot stand gekomen Italische nationale staat.¹⁴² Dat was ook nauwelijks mogelijk op basis van de taalkundige constructie die aan de hypothese van deze cultuur ten grondslag lag. De ‘stammen’ van de Indo-europese Italische natie hadden zich immers tot zelfstandige naties ontwikkeld, waarvan de Latijnen en de Samnieten de (historisch) belangrijkste waren. Italië was verenigd door de expansie van Rome en in een reeks zware conflicten met de overige Italische ‘naties’. Het was zodoende na de militaire en door de daarop volgende staatkundige eenwording dat zich een Italiaans “nationaal gevoel” zou hebben ontwikkeld. Terwijl het vroege Latium een ‘cultuurnatie’ was (waartoe ook Rome behoorde) en deze ‘cultuurnatie’ de basis vormde voor het proces van nationale eenwording in Latium, was het verenigde Italië een ‘staatsnatie’, waarbij het natievormingsproces het staatsvormingsproces volgde.

Van belang daarbij is dat het nieuwe staatkundige verband in de eerste plaats een militair bondgenootschap was – daarin lag staatsrechtelijk ook de continuïteit met het Romeins-Latijnse bondgenootschap.¹⁴³ Dit geeft ook aan hoe Mommsen zich het natievormingsproces voorstelde. Nationaal bewustzijn ontstond primair in de al dan niet gewelddadige confrontatie met anderen. Tegelijkertijd ligt hier ook de rechtvaardiging voor de hegemonie van Rome, eerst in Latium en vervolgens in Italië en in het Griekse oosten. De Latijnse Bond was immers alleen dankzij Rome in staat zich tegen de Karthagers, de Grieken, de Etrusken en de Sabellische stammen te verdedigen.¹⁴⁴ Vervolgens was het echter vooral de strijd tegen de “Italische erfvijand” (*RG.* II, 87), de Kelten, dat de Romeinen zich als “het bolwerk van de geciviliseerde Italische naties” konden presenteren.¹⁴⁵ Het was dan ook vooral in contrast met deze Kelten dat zich in de derde eeuw in Romeins Italië een nationaal besef zou hebben ontwikkeld:

“Die verschiedenen Nationen, welche diese Landschaften bewohnten, mögen wohl zuerst sich als eine Einheit gefühlt und zusammengefunden haben teils in dem Gegensatz gegen die Hellenen, teils und vor allem in der gemeinschaftlichen Abwehr der Kelten; denn mochte auch einmal eine italische Gemeinde mit diesen gegen Rom gemeinschaftliche Sache machen und die Gelegenheit nutzen, um die Unabhängigkeit wiederzugewinnen, so brach doch auf die Länge das gesunde Nationalgefühl notwendig sich Bahn. Wie der ‘gallische Acker’ bis in späte Zeit als der rechtliche Gegensatz des italischen erscheint, so sind auch die ‘Männer der Toga’ also genannt worden im Gegensatz zu den keltischen ‘Hosenmännern’ (*bracati*); und wahrscheinlich hat selbst bei der Zentralisierung des

¹⁴² Zoals Wucher, *Mommsen*, 71 aanduidt.

¹⁴³ *StR.* III/1, 647: “Also erscheint hier zum ersten Male in der Geschichte das geeinigte Italien, dessen Fundament nicht wie bei der römisch-latinischen Föderation die gleiche Nationalität ist, sondern die gleichartige und zusammengefasste Militärordnung...”

¹⁴⁴ *RG.* I, 115; zie boven blz. 204.

¹⁴⁵ *RG.* I, 348; zie boven hoofdstuk VII,7.

italischen Wehrwesens in den Händen Roms die Abwehr der keltischen Einfällen sowohl als Ursache wie als Vorwand eine wichtige Rolle gespielt. Indem die Römer teils in dem großen Nationalkampf [!] an die Spitze traten, teils die Etrusker, Latiner, Sabeller, Apuler und Hellenen [...] nötigten, unter ihren Fahnen zu fechten, erhielt die bis dahin schwankende und mehr innerliche Einheit geschlossene und staatsrechtliche Festigkeit und ging der Name Italia, der ursprünglich und noch bei den griechischen Schriftstellern des fünften Jahrhunderts [...] nur dem heutigen Kalabrien eignet, über auf das gesamte Land der Togaträger.”¹⁴⁶

Behalve dit “gevoel van nationale eenheid” (*RG.* III, 232) was als gevolg van de eenwording van Italië, die afgesloten was met de oorlog tegen Pyrrhos van Epeiros, ook het culturele en juridische natievormingsproces op gang gekomen.¹⁴⁷ Dit kreeg in de eerste plaats staatsrechtelijk gestalte door de steeds verdere uitbreiding van het Romeinse burgerrecht over de diverse door Rome overheerste gemeenschappen totdat na afloop van de Bondgenotenoorlog vrijwel de gehele vrije bevolking van Italië het staatsburgerrecht had. Deze oorspronkelijk bewust gevoerde politiek ging hand in hand met de culturele romanisering van Italië. De culturele nationalisering van Italië was weliswaar geen bewuste politiek van de Romeinen, maar ook hier gold dat “die Natur der Verhältnisse” sterker was “als selbst die stärkste Regierung; mit dem latinischen Volke gewannen auch dessen Sprache und Sitte in Italien zunächst das Prinzipat und fingen bereits an, die übrigen italischen Nationalitäten zu untergraben.” En zo “brach doch auf die Länge das gesunde Nationalgefühl notwendig sich Bahn.”¹⁴⁸

Mouritsen leest in Mommsens formulering de bewering dat er reeds in de derde eeuw sprake was van een volledige assimilatie van Romeinen en Italiërs, en constateert terecht dat voor die these geen bewijzen te vinden zijn.¹⁴⁹ Mommsen beweert dat echter ook helemaal niet. Om te beginnen wijst hij er zelf nadrukkelijk op dat noch de Griekse steden, noch het sterk gehelleniseerde Apulië gelatiniseerd werden (*RG.* II, 389-90). In Etrurië en Samnium werden volgens zijn interpretatie de volkstalen pas na de burgerrechtverlening in het kader van de Bondgenotenoorlog van het officiële gebruik uitgesloten, zodat ze tot ‘dialecten’ verkommerden.¹⁵⁰ Mommsen vermoedt zelfs dat in

¹⁴⁶ *RG.* I, 443; de passage ontbreekt nog in de 1^e ed. zoals de hele toevoeging van hfdst. 7, boek 2: ‘und die Einigung Italiens’. Slechts het staatsrechtelijke aspect wordt in de 1^e ed. besproken. Maar de bijbehorende problematiek van de romanisering, die besproken wordt in het volgende hoofdstuk, is al wel in het corresponderende hoofdstuk van de 1^e ed. te vinden. Vgl. *StR.* III/1, 674 voor dit verband tussen militaire organisatie en romanisering.

¹⁴⁷ “Das neue Italien war also eine politische Einheit geworden; es war aber auch im Zuge, eine nationale zu werden.” (*RG.* I, 444).

¹⁴⁸ Citaten: *RG.* I, 467 en 443.

¹⁴⁹ Mouritsen, *Italian unification*, 59: “Here, a full assimilation of Romans and Italians as early as the third century BC was posited – despite the apparent lack of evidence suggesting a complete integration at such an early date.”

¹⁵⁰ *RG.* III, 419: “In dem großen Kampfe der Nationalitäten innerhalb des weiten Umfangs des Römischen Reiches erscheinen die sekundären Nationen in dieser Zeit [de periode ± 150-78 v.C.] im Zurückweichen oder im Verschwinden. [...] Die Landschaften Italiens, die ihre alte Sprache und Sitte bis dahin noch gewahrt hatten, Etrurien und Samnium, wurden nicht bloß von den schwersten Schlägen der Sullanischen Reaktion getroffen, sondern die politische Nivellierung Italiens [door de verlening van het Romeins burgerrecht] nötigte ihnen auch im öffentlichen Verkehr die lateinische Sprache und Weise auf und drückte die alten Landessprachen herab zu rasch verkümmern den Volksdialekten.”

deze regio's evenals in Rome zelf in de late derde en vroege tweede eeuw sprake is geweest van een gehelleniseerde literatuur in de volkstalen:

“Auch in den sabellisch und etruskisch redenden Landschaften wird es gleichzeitig an geistiger Bewegung nicht gemangelt haben. Wenn Trauerspiele in etruskischer Sprache erwähnt werden, wenn Tongefäße mit oskischen Inschriften Bekanntschaft ihrer Verfertiger mit der griechischen Komödie verraten, so drängt die Frage sich auf, ob nicht gleichzeitig mit Naevius und Cato auch am Arnus und Volturnus eine gleich der römischen hellenisierte Literatur in der Bildung begriffen gewesen ist.” (RG. II, 461)

Hoewel zijn beschrijving van het romaniseringsproces voor de eerdere periode inderdaad zoals Mouritsen opmerkt niet bijzonder concreet is, heeft Mommsen voor centraal Italië wel degelijk concrete gegevens, waarbij de vraag naar de overtuigingskracht van deze feiten hier nu verder niet ter zake doet. In de eerste plaats wijst hij op de burgerrechtverleningen aan verschillende Italische gemeenschappen, die naar zijn mening alleen plaatsgevonden konden hebben na in ieder geval een gedeeltelijke culturele romanisering. Bovendien baseert hij zich op het epigrafische materiaal dat hij in zijn vroege epigrafisch-filologische studies geanalyseerd had. Zo wijst hij er op,

“daß in dieser Epoche die Nachbarländer, das südliche Etrurien, die Sabina, das Volskerland sich zu romanisieren anfangen, wovon der fast gänzliche Mangel von Sprachdenkmälern der alten Landesdialekte und das Vorkommen sehr alter römischer Inschriften in diesen Gegenden Zeugnis ablegt...”¹⁵¹

Van een algehele culturele romanisering of latinisering van Italië is echter bij Mommsen in deze fase nog geenszins sprake. Dit was een ontwikkeling die “op de lange termijn” gestalte zou hebben gekregen, maar die termijn was, ook volgens Mommsen, voor grote delen van Italië in de tijd van Sulla nog niet verstreken. In feite gaat Mommsen na zijn opmerkingen over midden-Italië in de vroege derde eeuw überhaupt niet meer in op het hele thema tot hij aan de gevolgen van de Bondgenotenoorlog toe is. De latere ontwikkeling van Romeins Italië wordt hier als uitgangspunt genomen van waaruit Mommsen de vermeende continuïteit van de Romeinse geschiedenis construeert. Eerdere verschijnselen – in dit geval de romanisering van delen van centraal Italië – worden teleologisch met deze latere situatie verbonden en als onlosmakelijk deel van een continue ontwikkeling geduid.

---

¹⁵¹ RG. I, 466; vgl. *Dialekte*, 335-37, 344-45 en passim.

10 Natie en nationale staat in de *Römische Geschichte*

Drie hoofdlijnen van Mommsens narratieve constructie komen zodoende in zijn geschiedenis van Romeins Italië samen, zonder dat zij steeds op een overtuigende manier met elkaar worden verbonden. In de eerste plaats postuleerde Mommsen een gemeenschappelijke Italische cultuur die gebaseerd was op de verwantschapsrelatie tussen de Latijnse en de Umbrisch-Sabellische talen en de hiermee verbonden ‘stammen’. Deze Italische cultuur vormde bovendien de basis voor de moderne Italiaanse cultuur; er was in dit verband sprake van een grote mate van continuïteit.

De tweede narratieve lijn is de op het taalkundig onderzoek gebaseerde veronderstelling dat de Indo-europese ‘Italische’ stammen, met name de Samnieten en de Latijnen, zich tot zelfstandige ‘naties’ en tot onafhankelijke nationale politieke verbanden met eigen, onderscheiden staatkundige structuren hadden ontwikkeld. Het waren deze ‘naties’ en nationale statenbonden die in de Samnitische Oorlogen om de hegemonie in Italië hadden gestreden. Deze strijd kwam pas tot een einde met de uitroeiing van de laatste Samnitische verzetshaarden in de nasleep van de Bondgenoten- en de daarop volgende burgeroorlog. Het voortgezette Samnitische verzet tegen Rome na de burgerrechtverlening van 90 v.C. verbindt Mommsen namelijk nadrukkelijk met de eerdere Samnitische Oorlogen.¹⁵² En ook de Samnitische militaire steun voor het regime van Cinna in de strijd tegen Sulla wordt in deze zin geduid als de herleving van de aloude nationale strijd tussen de Samnieten en de Latijnen.¹⁵³

Daarbij is het van belang dat het volgens Mommsen bij de verovering van Italië – in ieder geval in cultureel opzicht – niet alleen om de militaire expansie van Rome ging, maar evenzeer om de uitbreiding van Latium. Rome maakte deel uit van de Latijnse natie en het was in samenwerking met de Latijnen – eerst in de vorm van een bondgenootschap met de Latijnse Bond, na 338 v.C. in de vorm van een door Rome gedomineerde confederatie – dat Rome Italië veroverde. De staatkundige vorm die Rome het verenigde Italië oplegde was de staatsrechtelijke constructie die Latium na de Latijnse Oorlog had gekregen. Een belangrijke rol in het verdere Italische staats- en natievormingsproces was weggelegd voor de zogenaamde *coloniae Latinae*. In eerste instantie waren dit zelfstandige steden die door de Romeinen en de Latijnen gesticht werden in het op

---

¹⁵² RG. III, 256: “Mit Erstaunen sah man nach zweihundertjähriger Pause die Samnitenkriege aufs neue beginnen und das entschlossene Bauernvolk abermals, ganz wie im fünften Jahrhundert, nachdem die italische Konföderation gescheitert war, noch einen Versuch machen, seine landschaftliche Unabhängigkeit auf eigene Faust von Rom zu ertrotzen.”

¹⁵³ RG. III, 336: “und darum erwachte in dem Kampf gegen Sulla noch einmal die uralte Rivalität der Sabeller gegen die Latiner. Für Samnium und Latium war dieser Krieg so gut ein Nationalkampf wie die Kriege des fünften Jahrhunderts; man stritt nicht mehr um ein Mehr oder Minder von politischen Rechten, sondern um den lange verhaltenen Haß durch Vernichtung des Gegners zu sättigen.” Vgl. ibid. 341: “Nie hat Rom in einer furchbareren Gefahr geschwebt als am ersten November 672 (82 v.C.)... Es drohte ein Tag wie der 20 Juli 365 der Stadt (389 v.C.) und der 15 Juni 455 n.C., die Tage der Kelten und der Vandalen.” Om die reden valt Mommsens oordeel over de gruwelijke slachtpartij die Sulla onder deze tegenstanders liet aanrichten mild uit: “Es war eine gräßliche Exekution und sie soll nicht entschuldigt werden; aber es ist nicht gerecht zu verschweigen, daß diese selben Menschen, die dort starben, wie eine Räuberbande über die Hauptstadt und die Bürgerschaft hergefallen waren und sie, wenn sie Zeit gefunden hätten, so weit vernichtet haben würden, als Feuer und Schwert eine Stadt und eine Bürgerschaft zu vernichten vermögen.” (RG. III, 342) Ook in dit geval leidt Mommsens ‘nationale’ perspectief tot een relatief positief oordeel over de dictator.

naburige volken veroverd territorium. Nadat in 338 v.C. de Latijnse Bond als zelfstandige politieke entiteit was ontbonden, ging Rome met deze politiek verder. De kolonisten verruilden nu weliswaar hun Romeinse burgerrecht voor het Latijnse, maar behielden hun specifieke band met de moederstad. Dat was van belang, omdat zij niet alleen de militaire taak hadden veroverd gebied te controleren en te beheersen, maar vooral ook omdat zij de kiemcellen van de romanisering werden van de gebieden waar zij gevestigd waren.¹⁵⁴ Daarbij maakte Mommsen hier nauwelijks onderscheid tussen de elders juridisch wel strikt gescheiden etnische Latijnen, voor zover deze nog politiek intern-autonome gemeenschappen vormden, en de Romeinse kolonisten met de juridische status van 'Latijnen'.¹⁵⁵ Dat heeft ongetwijfeld daarmee te maken, dat Mommsen Rome in etnisch opzicht tot de Latijnse natie rekende en de Romeinse expansie ook als expansie van Latium duidde. De Samnitische oorlogen worden zodoende door hem mede opgevat als een "oeroud" nationaal conflict tussen Samnium en Latium (*RG.* III, 336; cit. boven blz. 229 noot 153). Het was in eendrachtige samenwerking met zijn Latijnse bondgenoten dat de Romeinen in de eindfase van de Italische eenwording de oorlog tegen Pyrrhos van Epeiros uitvochten.¹⁵⁶ En nog de oorlog tegen Hannibal werd in Mommsen formulering mede gevoerd "für die latinische Hegemonie in Italien, ja für Italiens nationale Unabhängigkeit..." (*RG.* II, 172)

Voor de ontwikkeling van de Romeins-Italische staat was het van groot belang dat de cultureel gelatiniseerde gemeenschappen op termijn ook het Latijnse en uiteindelijk het volle Romeinse burgerrecht zouden kunnen krijgen. De staatkundige en culturele eenheid zou zodoende ook tot een staatsburgerlijke eenheid moeten leiden. Het werd daarom voor de laat-republikeinse geschiedenis bijzonder gevaarlijk dat deze bewuste politiek van burgerrechtverleningen niet gelijkmatig met de culturele latinisering van Italië voortschreed. De Romeinse burgerij sloot zich van de onderworpen gemeenschappen met mindere rechtsstatus evenzeer af als de *nobilitas* van de overige burgerij. De eerste aanzetten daartoe vielen al in de periode dat Rome de verovering van

¹⁵⁴ *RG.* I, 436: "Das Latium der späteren republikanischen Zeit bestand vielmehr fast ausschließlich aus Gemeinden, die von Anbeginn an in Rom ihre Haupt- und Mutterstadt verehrt hatten, die inmitten fremdsprachiger und anders gearteter Landschaften durch Sprach-, Rechts- und Sittengemeinschaft an Rom geknüpft waren..."

¹⁵⁵ *RG.* I, 444: "Das neue Italien war also eine politische Einheit geworden; es war aber auch im Zuge, eine nationale zu werden. Bereits hatte die herrschende latinische Nationalität die Sabiner und Volsker sich assimiliert und einzelne latinische Gemeinden über ganz Italien verstreut; es war nur die Entwicklung dieser Keime, daß später einem jeden zur Tragung des latinischen Rockes Befugten auch die latinische Sprache Muttersprache war." Vgl. *ibid.* 467: "Die zahlreich durch ganz Italien zerstreuten Einzelassiginationen und Kolonialgründungen sind nicht bloß militärisch, sondern auch sprachlich und national die vorgeschobenen Posten des latinischen Stammes." Voorbeelden: *ibid.* 349 (Zuid-Etrurië), 391 (Volskisch gebied); vgl. *ibid.* 367 in de vergelijking tussen de expansieve politiek van Rome met die van de Samnieten.

¹⁵⁶ *RG.* I, 413: "Die Sabeller und Griechen also traten zu Pyrrhos über; aber weiter wirkte der Sieg [bij Herakleia] auch nicht. Unter den Latinern zeigte sich keine Neigung, der römischen Herrschaft, wie schwer sie auch lasten mochte, mit Hilfe eines fremden Dynasten sich zu entledigen. [...] Den am Siris Gefangenen, deren tapfere Haltung der ritterliche König durch die ehrenvollste Behandlung vergalt, bot er nach griechischer Sitte an, in sein Heer einzutreten; allein er erfuhr, daß er nicht mit Söldnern focht, sondern mit einem Volke. Nicht einer, weder Römer noch Latiner, nahm bei ihm Dienste." Vgl. *RG.* I, 418: "Immer deutlicher offenbarte es sich, daß militärisch die Hilfsquellen des Königs den römischen ebenso nachstanden, wie politisch die lose und widerspenstige Koalition den Vergleich nicht aushielt mit der festgegründeten römischen Symmachie."

Italië voltooide, en het waren niet in de laatste plaats de gemeenschappen met Latijns recht die hiervan het slachtoffer zouden zijn geworden.¹⁵⁷ De vervaging van het juridische onderscheid tussen de Latijnse en de overige Italische gemeenschappen was daarbij bijzonder gevaarlijk voor de Romeinse staat:

“Die Grundlage der römischen Macht war die bevorzugte Stellung der latinischen Nation innerhalb Italiens; sie wich unter den Füßen, seit die latinischen Städte anfangen, sich nicht mehr als die bevorzugten Teilhaber an der Herrschaft der mächtigen stammverwandten Gemeinde, sondern wesentlich gleich den übrigen als Untertanen Roms zu empfinden und alle Italiker ihre Lage gleich unerträglich zu finden begannen. [...] Wenn jetzt [midden tweede eeuw v.C.] ein zweiter Hannibal den Krieg nach Italien getragen hätte, so dürfte man zweifeln, ob auch er an dem felsenfesten Widerstand des latinischen Namens gegen die Fremdherrschaft gescheitert sein würde.” (RG. II, 328-29)

Het uiteindelijke resultaat van deze negatieve ontwikkeling was de Bondgenotenoorlog geweest. De rechtsgelijkheid die de *socii* opeisten, kwam uiteindelijk onder druk van deze oorlog tot stand en werd door de maatregelen van Sulla bekrachtigd. Romeins Italië was nu een nationale staat.

De derde lijn in Mommsens narratieve constructie van Romeins Italië, naast de oeroude culturele Italische eenheid en de nationale band van Rome en Latium, is de vermeende ontwikkeling van een Italiaans nationaal bewustzijn. Dit wordt door Mommsen niet gepresenteerd als zijnde gebaseerd op de Indo-europese Italische stamverwantschap of op een oorspronkelijke culturele eenheid, maar op de gemeenschappelijke strijd tegen de ‘nationale vijand’ en de organisatie van Romeins Italië als een militair bondgenootschap. Zo zou er volgens Mommsen, ondanks de staatsrechtelijke discriminatie en ondanks alle schendingen van de autonomie van de bondgenoten door Rome, reeds in de periode voorafgaand aan de Bondgenotenoorlog sprake zijn geweest van een “Gefühl der nationalen Einheit” dat hij verbindt met “die Erinnerung gemeinschaftlich überdauerter Gefahr” (RG. III, 232). Een belangrijke rol in de ontwikkeling van een nationaal-Italiaans bewustzijn speelden, zoals eerder uiteengezet, de strijd en het contrast met de voornaamste ‘nationale’ vijand, de Kelten.

---

¹⁵⁷ RG. I, 436-37 en ibid. III, 231-32.

11 Een nationaal-Italische en een kosmopolitisch-Griekse cultuur

Mommsen ging uit van een nauwe band tussen de culturele latinisering en de staatkundige eenwording van Romeins Italië. Henrik Mouritsen heeft de mede op Mommsen teruggaande en in de moderne literatuur over de geschiedenis van Romeins Italië voor 90 v.C. prominent aanwezige theorie van de ‘romanisering’ van Italië bestreden door nadrukkelijk te wijzen op de grote invloed van de Griekse cultuur in de regio’s buiten Rome en op het verzet tegen Griekse culturele invloeden in Rome zelf.¹⁵⁸ Dit element speelt echter ook in Mommsens geschiedenis van Romeins Italië al een belangrijke rol, maar wordt door Mouritsen niet betrokken in zijn interpretatie van Mommsens ‘nationale’ geschiedenis. In feite gaat het om een narratieve lijn die weer min of meer onverbonden naast de ontwikkeling van de Italische nationale staat na de politieke eenwording in de vroege derde eeuw loopt. Uitgangspunt hierbij is voor Mommsen ongetwijfeld de Indo-europese verwantschap tussen Italiërs en Grieken geweest. Zoals boven in hoofdstuk VII,3 beschreven, zag hij reeds in de vroege geschiedenis van Rome en Italië een wezenlijke Griekse invloed, niet alleen op cultureel maar zelfs op politiek en staatsrechtelijk terrein. En deze invloed werd eenduidig positief beoordeeld, in tegenstelling tot de weinige sporen die de Etrusken in Rome zouden hebben nagelaten.

Een nieuwe fase in de geschiedenis van de Romeinse betrekkingen met de Griekse cultuur zag Mommsen in 268 v.C. beginnen, dus kort na de definitieve staatkundige eenwording van Italië en het begin van het Italische natievormingsproces. Dat had te maken met de beginnende overzeese expansie van Rome en het gevoel van de eigen culturele inferioriteit. De Griekse wereld waarmee de Romeinen tijdens hun militaire expansie te maken kregen, was niet meer de wereld van de kleine zelfstandige Griekse *poleis*, maar sinds de veldtocht van Alexander de Grote die van de grote meerdere naties omvattende hellenistische koninkrijken. De hier heersende cultuur beschouwde zich weliswaar nog als ‘Grieks’, maar was ondertussen “veel sterker humanistisch en kosmopolitisch” van karakter geworden. En dit karakter paste, zo verklaart Mommsen de Romeinse fascinatie, bij het zich nu ontwikkelende Romeinse rijk, dat immers uiteindelijk ook alle Griekse en hellenistische staten zou omvatten.¹⁵⁹ Dat had echter ook gevolgen voor de Italische nationale staat die Mommsen in deze periode zag ontstaan. Want hoewel de latinisering van het schiereiland zich doorzette, kon hiervan in de door de Griekse steden beheerste gebieden geen sprake zijn. De

---

¹⁵⁸ Mouritsen, *Italian unification*, 60 e.v.

¹⁵⁹ RG. II, 388: “Soweit Roms Macht sich nicht mehr auf Italien beschränkte, sondern weithin nach Osten und Westen übergriff, war es auch mit der alten italischen Eigenartigkeit vorbei und trat an deren Stelle die hellenisierende Zivilisation. [...] Man fing an, das Bedürfnis nach einem reicheren Geistesleben zu empfinden und vor der eigenen geistigen Nichtigkeit gleichsam zu erschrecken... Aber es war doch noch etwas Tieferes und Innerlicheres, was die Römer unwiderstehlich in den hellenischen Strudel hineinriß. Die hellenische Zivilisation nannte wohl noch sich hellenisch, aber sie war es nicht mehr, sondern vielmehr humanistisch und kosmopolitisch. Sie hatte auf dem geistigen Gebiete vollständig und bis zu einem gewissen Grade auch politisch das Problem gelöst, aus einer Masse verschiedener Nationen ein Ganzes zu gestalten...”

Italische natie had zodoende van begin af aan en door de historische omstandigheden noodgedwongen een gemengd Latijns-Grieks karakter.¹⁶⁰

Mommsens oordeel over deze ontwikkeling is ambigu. Enerzijds zag hij in de Romeinen het ‘schild’ van de stamverwante Grieken, dat de Griekse cultuur voor de moderne wereld had gered. Op dit positieve element kom ik hieronder terug in hoofdstuk VIII,3. Maar juist omdat de Romeinen zich noodgedwongen zo diepgaand met de Griekse cultuur bemoeiden, die in dit verband door Mommsen als een “vreemd element” wordt gekenmerkt, zou deze cultuur schadelijk zijn geweest voor de juist in ontwikkeling zijnde Italische nationale cultuur.¹⁶¹ Deze tendens werd versterkt door “die gewaltige Völkermischung” in het Romeinse wereldrijk van de late republiek:

“Das unmittelbare Resultat dieser vollständigen Revolution in den Nationalitätsverhältnissen war allerdings nichts weniger als erfreulich. Italien wimmelte von Griechen, Syrern, Phönikern, Juden, Ägyptern, die Provinzen von Römern; die scharf ausgeprägten Volkstümlichkeiten rieben sich überall aneinander und verschliffen sich zusehends; es schien nichts übrigbleiben zu sollen als der allgemeine Charakter der Vernutzung. Was das lateinische Wesen an Ausdehnung gewann, verlor es an Frische...”¹⁶²

Het gevolg was dat “het surrogaat van de nationaliteit, de algemeen-menselijke *Bildung*”, ook in Italië snel terrein won en de eigen ‘Italische’ nationale cultuur ondergroef.¹⁶³ Deze culturele invloed van de hellenistische cultuur wordt door Mommsen verbonden met het thema van het zedenverval en de decadentie van het laatrepublikeinse Rome, dat een centrale plaats inneemt in de literatuur van en over deze periode. En ook voor deze ontwikkeling stelde hij de aristocratie, de *nobilitas*, verantwoordelijk.¹⁶⁴ Zij was het die de “ontaarde” hellenistische cultuur in Rome importeerde. Omgekeerd verbond hij de (boeren)middenklasse met de nationaal-Italische waarden en met de nationale cultuur die voor Mommsen primair gekarakteriseerd was door burgerlijke gelijkheid, zowel op politiek gebied als in het maatschappelijke verkeer.¹⁶⁵ Het verdwijnen van deze middenklasse en het uiteenvallen van de burgerij in een kleine groep rijken en een grote verarmde *Pöbel* vormde zodoende de maatschappelijke voedingsbodem voor deze

---

¹⁶⁰ RG. II, 389: “Eine wichtigere Konsequenz dieser Stellung der herrschenden Nation zu dem Hellenentum war es, daß die Latinisierung in Italien überall, nur nicht den Hellenen gegenüber Boden gewann. Die Griechenstädte in Italien, soweit der Krieg sie nicht zernichtete, blieben griechisch.”

¹⁶¹ RG. II, 388: “Darum ist derselbe [der Hellenismus] jetzt weder bloß Anregung mehr noch Nebensache, sondern durchdringt das innerste Mark der italischen Nation. Natürlich sträubte die lebenskräftige italische Eigenartigkeit sich gegen das fremde Element.”

¹⁶² RG. III, 422; vgl. ook RG. II, 406.

¹⁶³ Vgl. RG. II, 408: “Der innerliche Zersetzungsprozes der italischen Nationalität war bereits [± 200 v.C.], namentlich in der Aristokratie, weit genug gediehen, um das Surrogat der Nationalität, die allgemein humane Bildung, auch für Italien unvermeidlich zu machen; und auch der Drang nach einer gesteigerten Zivilisation regte bereits sich mächtig.”

¹⁶⁴ RG. II, 408; ibid. 399 e.v., en passim. Vgl. boven hoofdstuk VI,2.

¹⁶⁵ RG. III, 436-37: in het midden van de tweede eeuw werd “der Grundgedanke des römischen Wesens, die bürgerliche Gleichheit” cultureel ondergraven: “Wie zu dem naiven Volksglauben der aufgeklärte stoische Supranaturalismus hinzutrat, so formulierte auch in der Erziehung neben dem einfachen Volksunterricht sich eine besondere Bildung, eine exklusive Humanitas und vertilgte die letzten Überreste der alten geselligen Gleichheit.” Vgl. bijv. ook: ibid. III, 441-42 en II, 410.

culturele ontwikkeling, met name in de stad Rome zelf.¹⁶⁶ Zij vond bovendien haar neerslag in de politieke geschiedenis van deze periode, en dat niet alleen omdat ook zij als een “revolutie” omschreven wordt.¹⁶⁷ De oppositie die Cato Maior tegen de invloed van de Griekse cultuur in Rome voerde wordt door Mommsen verbonden met de politieke oppositie die deze politicus en zijn “Reformpartei” voerden tegen het bewind van de *nobilitas* en het verdwijnen van de middenklasse van zelfstandige boeren:

“so hat sie dem einreißenden Verfall, vor allem dem Einschwinden des Bauernstandes und der Lockerung der alten, strengen und sparsamen Sitte, aber auch dem übermächtigen politischen Einfluß der neuen Nobilität unzweifelhaft patriotisch und energisch zu steuern sich bemüht und bis zu einem gewissen Grade auch gesteuert.”¹⁶⁸

De voor het liberale denken in de negentiende-eeuw kenmerkende band tussen burgerij en nationale beweging vormt het interpretatieve kader voor Mommsens negatieve duiding van de culturele ontwikkeling van de late republiek. Dit blijkt ook uit het analogiecluster dat Mommsen hier gebruikt om de antieke gebeurtenissen inzichtelijk te maken. Herhaaldelijk wordt de ontwikkeling van de Romeinse literatuur geduid door vergelijkingen met de geschiedenis van vooral de Duitse en de Franse literatuur van de achttiende eeuw.¹⁶⁹ Daarbij wordt de invloed van de hellenistische cultuur op Rome en Italië vergeleken met de dominerende positie van de Franse cultuur in de zeventiende en de achttiende eeuw. De verklaring voor deze ontwikkeling wordt door Mommsen gezocht in het ontbreken van een literaire traditie in Rome en Italië, of zelfs een gebrek aan talent in deze richting:

“Man fing an, das Bedürfnis nach einem reicheren Geistesleben zu empfinden und vor der eigenen geistigen Nichtigkeit gleichsam zu erschrecken; und wenn selbst künstlerisch begabte Nationen, wie die englische und die deutsche, in den Pausen ihrer Produktivität es nicht verschmäht haben, sich der armseligen französischen Kultur als Lückenbüßer zu bedienen, so kann es nicht befremden, daß die italische jetzt sich mit brennendem Eifer auf die herrlichen Schätze wie auf den wüsten Unflat der geistigen Entwicklung von Hellas warf.”¹⁷⁰

---

¹⁶⁶ RG. III, 422-23: “vor allem in Rom selbst, wo der Mittelstand am frühesten und vollständigsten verschwand und nichts übrig blieb als die großen Herren und die Bettler, beide in gleichem Maße Kosmopoliten.”

¹⁶⁷ RG. II, 443 (over de “revolutionaire tendens” van Ennius’ werk); III, 442 (cit. boven blz. 233).

¹⁶⁸ RG. II, 349; *ibid.*: het ging hier om “den großen Kampf des alten Bürgertums gegen den neuen Kosmopolitismus...” Vgl. *ibid.* 389: “Es gab kein Gebiet des menschlichen Tuns und Sinnens, auf dem dieser Kampf der alten und der neuen Weise nicht geführt worden wäre. Selbst die politischen Verhältnisse wurden davon beherrscht.”

¹⁶⁹ RG. II, 429-30 (Livius Andronicus en Gottsched); II, 450 en 457 (Ennius en Klopstock); III, 470 (pogingen te komen tot een wetenschappelijke filologie herinnerden Mommsen “lebhaft an unsere Orthographieliteratur der Bodmer-Klopstockischen Zeit...”).

¹⁷⁰ RG. II, 388; vgl. RG. II, 406: “Aus den Lustspielen dieser Zeit [eind 3^e eeuw v.C.] kann man sich überzeugen, daß eben der nicht vornehmen hauptstädtischen Menge ein Latein mundgerecht war, welches zum rechten Verständnis das Griechische so notwendig voraussetzt wie Sternes Englisch und Wielands Deutsch das Französische.” Vgl. voor het vermeende gebrek aan poëtische begaafdheid van de Italianen: boven blz. 190; en RG. II, 410: “Alle wirkliche Kunst beruht auf der individuellen Freiheit und dem fröhlichen Lebensgenuß, und die Keime zu einer solchen hatten in Italien nicht gefehlt; allein indem die römische Entwicklung die Freiheit und Fröhlichkeit durch das Gemeingefühl und das Pflichtbewußtsein ersetzt, ward die Kunst von ihr erdrückt und mußte statt sich zu entwickeln verkümmern. Der Höhepunkt

In de nationaal-liberale geschiedschrijving werd de onder Franse invloed staande achttiende-eeuwse aristocratische cultuur over het algemeen zeer negatief beoordeeld. Dat heeft primair te maken met de staatkundige verdeeldheid van Duitsland in deze periode. Deze nationale verdeeldheid ging gepaard met de overheersing van een door de hoven en de aristocratie geprotegeerde kosmopolitische op Frankrijk georiënteerde stijl. Deze cultuur werd volgens de liberale geschiedschrijvers gekenmerkt door de voor het Franse hofleven en de Franse adel karakteristiek geachte “zedeloosheid” waartegen de opkomende burgerij als kern van de natie zich verzette. Deze negatieve inschatting ligt bijvoorbeeld aan de basis van Mommsens beschrijving van de ontwikkeling van de Romeinse komedie in de derde en de vroege tweede eeuw, waarbij hij nadrukkelijk van de analogie met de achttiende-eeuwse literatuur gebruik maakte. Het naar het voorbeeld van de nieuwe Attische komedie ontwikkelde genre was “die hohe Schule zugleich des Hellenismus und des Lasters”, “eine fortlaufende Predigt römisch-hellenischer Demoralisation...” (RG. II, 433) Daarbij constateerde Mommsen een volledig parallele ontwikkeling met de Franse invloed op het Duitse blijspel van de achttiende eeuw dat nadrukkelijk op morele gronden veroordeeld werd.¹⁷¹

In zijn bespreking van de Romeinse literatuur maakt hij in dit verband gebruik van dezelfde criteria die aan de literatuurbesprekingen van het programmatisch realisme in de *Grenzboten* ten grondslag liggen. Zoals Julian Schmidt een nauwe relatie zag tussen de bloei van de literatuur enerzijds en van de natie en de tijd waarin zij was ontstaan anderzijds, zo ging ook Mommsen uit van een dergelijke causale band. Schmidt had op grond van die gedachte de door hem negatief beoordeelde aspecten van Goethes romans *Wilhelm Meisters Lehrjahre* en *Wilhelm Meisters Wanderjahre* verklaard uit het feit dat er in Goethes tijd “helemaal geen nationaal leven” was geweest.¹⁷² Een vergelijkbaar oordeel wordt door Mommsen geveld over de Attische nieuwe komedie die het Romeinse blijspel tot voorbeeld had gediend:

“Die Dichter derselben schrieben nicht wie Eupolis und Aristophanes für eine große Nation, sondern vielmehr für eine gebildete und, wie andere geistreiche und in tatenloser Geistreichigkeit verkommene Zirkel, in Rebusraten und Scharadenspiel aufgehende Gesellschaft. Sie geben darum auch kein Bild ihrer Zeit – von der großen geschichtlichen und geistigen Bewegung derselben ist in diesen Komödien nichts zu spüren, und man muß erst daran erinnert werden, daß Philemon und Menander wirklich Zeitgenossen von Alexander und Aristoteles gewesen sind –, aber wohl ein ebenso elegantes wie treues Bild der gebildeten attischen Gesellschaft, aus deren Kreisen die Komödie auch niemals heraustritt. Noch in dem getrübten lateinischen Abbild, aus dem wir sie hauptsächlich

---

der römischen Entwicklung ist die literaturlose Zeit. Erst als die römische Nationalität sich aufzulösen und die hellenisch-kosmopolitischen Tendenzen sich geltend zu machen anfangen, stellte im Gefolge derselben die Literatur in Rom sich ein; und darum steht sie von Haus aus und mit zwingender innerlicher Nötigung auf griechischem Boden und in schroffem Gegensatz gegen den spezifisch römischen Nationalsinn.”

¹⁷¹ Vgl. bijv. het oordeel RG. II, 420: In de nieuwe Attische en de daarop gebaseerde Romeinse komedie “steckt eine völlig Kotzebuesche Sittenfäulnis.”

¹⁷² ‘Wilhelm Meister im Verhältniß zu unsrer Zeit’, *Grenzboten* 14 (1855/II) 441-55, aldaar blz. 449; vrijwel letterlijk overgenomen in zijn *Geschichte der deutschen Literatur* (2^e ed. 1855) I, 223 e.v. Vgl. over het in de *Grenzboten* uitgedragen programma van het literaire realisme: Bucher, ‘Voraussetzungen’; Kinder, *Poesie als Synthese*, 139 e.v.; Plümpe, ‘Einleitung’, m.n. 62 e.v.; Steinecke, *Romantheorie*, 204 e.v.; Thormann, ‘Der programmatische Realismus’; Widhammer, *Realismus*, 73 e.v.

kennen, ist die Anmut des Originals nicht völlig verwischt und namentlich in den Stücken, die dem talentvollsten unter diesen Dichtern, dem Menander, nachgebildet sind, das Leben, das der Dichter leben sah und selber lebte, nicht so sehr in seinen Verirrungen und Verzerrungen, als in seiner lebenswürdigen Alltäglichkeit artig widergespiegelt.”¹⁷³

Maar de kritiek op het Romeinse blijspel ging verder. Evenals Julian Schmidt verlangde Mommsen van de literatuur dat deze een ‘realistisch’ beeld van de contemporaine samenleving zou bieden. De nieuwe komedie ontwikkelde zich weliswaar volledig onafhankelijk van de grote politieke en intellectuele ontwikkelingen van haar tijd, maar bood volgens Mommsen nog wel een ‘realistisch’ beeld van de contemporaine Atheense maatschappij. De Romeinse komedie daarentegen had geen enkele relatie meer tot de maatschappij waarin zij was ontstaan. Zij bestond uit vertalingen en adaptaties van bestaande Attische stukken, die altijd nadrukkelijk buiten Rome gesitueerd en van politieke toespelingen ontbloot waren (RG. II, 420 e.v.). Het gevolg was een gebrek aan ‘realisme’:

“die Komödie stand nicht mehr auf dem Boden der Wirklichkeit, sondern die Personen und Situationen schienen wie ein Kartenspiel, willkürlich und gleichgültig gemischt; im Original ein Lebens-, ward sie in der Bearbeitung ein Zerrbild.”¹⁷⁴

Anders lag de culturele en literaire situatie gedeeltelijk in de Italische *Landstädte*, waar “die alte ehrenwerte latinische Nationalsitte treuer bewahrt” werd.¹⁷⁵ Hier kwam de zogenaamde *fabula togata*, “das latinische Nationallustspiel” tot bloei. Hoewel het ook hier ging om adaptaties van Griekse originelen, werd de handeling in het contemporaine Italië geplaatst en traden de acteurs op “in dem nationalen Gewande, in der Toga.” Het gevolg hiervan was, dat deze komedies een veel ‘realistischer’ karakter hadden dan de stukken van Plautus:

“Hier waltet das latinische Leben und Treiben in eigentümlicher Frische. Die Stücke bewegen sich in dem bürgerlichen Leben der Mittelstädte Latiums...” (RG. II, 435)

Weliswaar wijst Mommsen er op dat ook deze stukken tot het hoofdstedelijke repertoire hoorden, maar hij ziet er tevens een element van oppositie in van de Italische steden tegen Rome, zoals hij ook in het werk van Lucilius “etwas von der Auflehnung der Landschaft gegen die Hauptstadt” herkent, “das Selbstgefühl des rein redenden und ehrenhaft lebenden Suessaners im Gegensatz gegen das große Babel der Sprachmengerei und Sittenverdebnis.”¹⁷⁶ Een vergelijkbare tendens zag Mommsen in het werk van Catullus:

“Seine Dichtungen ruhen wohl auf der alexandrinischen Kunst, aber doch auch auf dem bürgerlichen, ja dem landstädtischen Selbstgefühl, auf dem Gegensatz von Verona zu Rom, auf dem Gegensatz des schlichten Munizipalen gegen die hochgeborenen, ihren geringen Freunden gewöhnlich übel mitspielenden Herren vom Senat, wie er in Catulls

---

¹⁷³ RG. II, 417.

¹⁷⁴ RG. II, 428.

¹⁷⁵ RG. III, 417.

¹⁷⁶ RG. III, 458.

Heimat, dem blühenden und verhältnismäßig frischen Cisalpinischen Gallien, lebendiger noch als irgendwo anders empfunden werden mochte. In die schönsten seiner Lieder spielen die süßen Bilder vom Gardasee hinein und schwerlich hätte in dieser Zeit ein Hauptstädter ein Gedicht zu schreiben vermocht wie das tief empfundene auf des Bruders Tod oder das brave, echt bürgerliche Festlied zu der Hochzeit des Manlius und der Arunculeia.”¹⁷⁷

Evenals de programmatisch-realisten verbindt Mommsen het realisme, dat hij in het werk van Catullus meende te ontwaren, met de burgerij, met de burgerlijke cultuur en de burgerlijke vrijheid, en met de hiermee onverbrekkelijk verbonden nationaliteit. Deze nationaliteit was de Latijnse, zoals de expansie van Rome voor Mommsen ook en vooral de expansie van Latium was geweest. Lucilius en Catullus waren, in ieder geval in juridische zin, Latijnen; de *fabula togata* was het “Latijnse nationale blijspel”.¹⁷⁸

De maatschappelijke basis zag Mommsen in het grote boerenbedrijf, zoals dit beschreven wordt in de landbouwtraktaten van Cato en Varro. Weliswaar constateert Mommsen dat het hierbij gaat om het soort ‘kapitalistische’ grootgrondbezit dat in zijn interpretatie in zo’n belangrijke mate had bijgedragen aan de achteruitgang en de uiteindelijke vernietiging van de (boeren)middenklasse. Maar door deze landbouwbedrijven in positieve zin af te zetten tegen de arbeidsschuwe decadentie van de hoofdstedelijke adel en *Pöbel* presenteerde hij deze vorm van landbouw desondanks als de burgerlijk-economische basis van de Italische natie:

“Mehr als die kosmopolitisch gebildeten Adelskreise und der überall und nirgends heimische Kaufmannsstand bewahrten diese Gutsbesitzer und die wesentlich durch dieselben gehaltenen ‘Ackerstädte’ (*municipia rusticana*) sowohl die Zucht und Sitte der Väter als auch deren reine und edle Sprache. Der Gutsbesitzerstand gilt als der Kern der Nation... Den Spuren dieser Gutsbesitzerschaft begegnen wir, wo in der Politik eine volkstümliche Regung sich zeigt und wo die Literatur einen grünen Sproß treibt: aus ihr sog die patriotische Opposition gegen die neue Monarchie ihre beste Kraft; ihr gehören Varro, Lucretius, Catullus an; und vielleicht nirgends tritt die relative Frische dieser Gutsbesitzerexistenz charakteristischer hervor als in der anmutigen arpinatischen Einleitung zu dem zweiten Buche der Schrift Ciceros von den Gesetzen, einer grünen Oase in der fürchterlichen Öde dieses ebenso leeren wie voluminösen Skribenten.”¹⁷⁹

Alle genoemde elementen van de burgerlijk-liberale denkstijl komen hier bij elkaar. De landgoedbezitters waren de hoeders van de nationale Latijnse taal en de nog niet door de aristocratische en hoofdstedelijke decadentie aangetaste burgerlijke cultuur. Zodoende zag Mommsen in hen de “kern van de natie”. Het is deze groep die door Mommsen steeds weer met de politieke oppositie in verband wordt gebracht, eerst tegen de *nobilitas*, vervolgens tegen de opkomende monarchie. In eerste instantie was dat de verstandige oppositionele ‘middenpartij’ waarvan Cato Maior de voorman was geweest.

---

¹⁷⁷ RG. V, 266.

¹⁷⁸ Vgl. RG. III, 423, waar Mommsen zich op het oordeel van Cicero beroept, die verzekerde “daß um 660 (190 v.C.) die allgemeine Bildung in den latinischen Städten höher gestanden habe als in Rom; dies bestätigt die Literatur dieser Zeit, deren erfreulichste, gesundeste und eigentümlichste Erzeugnisse, wie die nationale Komödie und die Lucilische Satire, mit größerem Recht latinisch heißen als römisch.”

¹⁷⁹ RG. V, 188-89; vgl. II, 362-63 en 376-77; III, 417. Vgl. voor de tweespalt tussen Cato’s strijd voor de vrije boerenstand en zijn eigen kapitalistische grootgrondbezit: RG. II, 381-83.

In dezelfde traditie stelt Mommsen Scipio Aemilianus, tot wiens cirkel de “oppositioneel” gestemde satirendichter Lucilius behoorde. Deze werd door Mommsen met de oppositie van de Italische *hometowns* tegenover de stad Rome geassocieerd, en met het ‘nationale’ streven naar een zuiver en eenvoudig Latijn en een ‘zedelijke’ burgerlijke cultuur.¹⁸⁰ De maatschappelijke basis van het literaire verzet tegen de door het driemanschap van Caesar, Pompeius en Crassus gevestigde monarchie zag hij vooral in de “gebildete Mittelstand in den italischen Landstädten”, waarvan “die Munizipalen von Cremona und Verona, Marcus Furius Bibaculus [...] und Quintus Valerius Catullus” de voornaamste representanten waren (RG. IV, 322). De vrijheid die deze *Munizipalen* verdedigden was de burgerlijke vrijheid die was verbonden met de uitbreiding van het burgerrecht en de municipale opbouw van de Romeinse staat sinds Sulla’s dictatuur.

Dat Mommsen zo positief over Catullus oordeelde mag op het eerste gezicht verrassen, daar niet in de laatste plaats zijn held Caesar het slachtoffer van diens satires was. Hij poogt deze expliciete tegenstelling in zijn beoordeling op te heffen door enerzijds te wijzen op Caesars persoonlijk coulante houding tegenover de literaire oppositie – met name Catullus – en door anderzijds Caesars eigen literaire werk, dat hij evenzeer positief waardeerde, met Caesars vermeende, op een vrije staat gerichte politieke programma in verband te brengen:

“Allein poetisch und schöpferisch ist nun einmal unbedingt und ausschließlich die Freiheit; sie, und sie allein, vermag es, noch in der elendesten Karikatur, noch mit ihrem letzten Atemzug frische Naturen zu begeistern. Alle tüchtigen Elemente der Literatur waren und blieben antimonarchisch, und wenn Caesar selbst sich auf dieses Gebiet wagen durfte ohne zu scheitern, so war der Grund doch nur, daß er selbst sogar jetzt noch den großartigen Traum eines freien Gemeinwesens im Sinne trug, den er freilich weder auf seine Gegner noch auf seine Anhänger zu übertragen vermochte.” (RG. IV, 323)

Bij zijn latere bespreking van Caesars wetgeving met betrekking tot de Italische gemeenten is daarbij opvallend, dat Mommsen gelijkmatig wijst op de interne vrijheid die deze stedelijke gemeenschappen intern werd toegestaan en op “de strenge reiniging van de stedelijke *collegia* van alle onzedelijke elementen, terwijl van een politieke politie geen spoor te bekennen is”. Caesar wordt zodoende door Mommsen gepresenteerd als de hoeder van de burgerlijke vrijheid en van de burgerlijke cultuur en moraal.¹⁸¹

De hele oppositionele Italisch-municipale literatuur was, zoals Mommsen zelf ook benadrukt, sterk door Griekse voorbeelden beïnvloed. Dat gold voor de *fabula togata* en het werk van Cato Maior evenzeer als voor Lucilius en Catullus. De Latijnse literatuur was ondenkbaar zonder deze Griekse voorbeelden. Waar het Mommsen echter om gaat bij deze positief beoordeelde literatuur is dat het geen slaafse navolging van Griekse werken betrof, maar een zelfstandige adaptatie waarbij de gegeven vormen gebruikt werden om de Romeinse en Italische realiteit literair gestalte te geven. Zodoende traden

¹⁸⁰ RG. III, 458 e.v. Vgl. de karakteristiek van Scipio Aemilianus: *ibid.* 91-93.

¹⁸¹ RG. V, 205: “Als leitender Grundsatz in den beiden im Jahre 705 (49 v.C.) für das Cisalpinische Gallien, im Jahre 709 (45 v.C.) für Italien erlassenen Gemeindeordnungen [...] erscheint teils die strenge Reinigung der städtischen Kollegien von allen unsittlichen Elementen, während von politischer Polizei darin keine Spur vorkommt, teils die möglichste Beschränkung des Zentralisierens und die möglichst freie Bewegung der Gemeinden, denen auch jetzt noch die Wahl der Beamten und eine wenngleich beschränkte Zivil- und Kriminalgerichtsbarkeit verblieb.”

een misplaatste, direct uit de hellenistische wereld overgenomen en vertaalde literatuur en een aantal op vrije adaptatie gebaseerde literaire genres naast elkaar op.¹⁸² Mommsen beschouwde het als de voornaamste verdienste van Cato's *Nationalpartei* dat deze had ingezien dat zij het niet bij een eenzijdige oppositie tegen de invloed van de Griekse cultuur kon laten. Zij had de noodzaak begrepen een Latijnse literatuur te scheppen die geen kopie zou zijn van de Griekse, maar die "unter griechischer Befruchtung der italischen Nationalität gemäß entwickelt werden [sollte]." (RG. II, 467-68) De basis daarvoor zochten de grondleggers Naevius en Cato respectievelijk in het historische epos en in de prozageschiedschrijving. Geschiedschrijving was voor Mommsen betrokken op de nationale staat – zijn eigen *Römische Geschichte* is van die basisgedachte de uitwerking. En omdat in Rome en Italië een mythologische basis voor de literatuur ontbrak, zoals de Grieken die wel kenden, was het voor de Romeinen verstandig terug te grijpen op dat wat zij wel hadden, namelijk een staat. Dit was een 'nationale' keuze: door de taal, de thematiek en door het gegeven dat deze keuze niet de bewuste keuze van een individu, maar de instinctieve keuze van 'de tijd' was.¹⁸³ Zoals de nationale Italische staat het werk van de Romeinse en de Latijnse natie was geweest, zo gold dat ook voor de Latijnse literatuur. Mommsen laat bovendien niet na, op het burgerlijke karakter van Cato's literaire productie te wijzen: ze was in eerste instantie bedoeld voor de familie; en dat diende opgevat te worden als een positieve keuze in een tijdperk waarin de burgerlijke familiewaarden in diskrediet begonnen te raken.¹⁸⁴

---

¹⁸² Ook deze ontwikkeling wordt, in het geval van de ontwikkeling van de *fabula togata* in contrast met het Romeinse blijspel van Plautus en consorten, weer inzichtelijk gemaakt met een tendens uit de Duitse literatuurgeschiedenis: "Wie in der deutschen Komödie, die in ganz ähnlicher Weise von der französischen ausgegangen war wie die römische von der attischen, sehr bald die französische Lisette durch das Frauenzimmerchen Franziska abgelöst ward, so trat, wenn nicht mit gleicher poetischer Gewalt, doch in derselben Richtung und vielleicht mit ähnlichem Erfolg, in Rom neben das hellenisierende das latinische Nationallustspiel." (RG. II, 436); vgl. ibid. 452 over de gelijktijdig ontstane Latijnse metrische kronieken van Naevius en Ennius en de eerste Griekstalige Romeinse geschiedschrijving van Fabius Pictor: "eben wie in der Zeit Friedrichs des Großen neben der vaterländischen Pastoren- und Professorenschriftstellerei eine aristokratische Literatur in französischer Sprache stand und die Gleim und Ramler deutsche Kriegslieder, die Könige und Feldherren französische Kriegsgeschichten verfaßten."

¹⁸³ RG. II, 468: "Mit einem genialen Instinkt, der weniger von der Einsicht der einzelnen als von dem Schwung der Epoche überhaupt zeugt, erkannte man, daß für Rom bei dem gänzlichen Mangel der poetischen Vorschöpfung der einzige Stoff zur Entwicklung eines eigenen geistigen Lebens in der Geschichte lag. Rom war, was Griechenland nicht war, ein Staat; und auf dieser gewaltigen Empfindung beruht sowohl der kühne Versuch, den Naevius machte, mittels der Geschichte zu einem römischen Epos und einem römischen Schauspiel zu gelangen, als auch die Schöpfung der lateinischen Prosa durch Cato." Vgl. RG. V, 252: "Die römische Literatur ist niemals frisch und national gewesen; aber solange es ein römisches Volk gab, griffen seine Schriftsteller instinktmäßig nach lebendigen und volkstümlichen Mustern..."

¹⁸⁴ RG. II, 468: "Es ist dies Bestreben nur um so römischer und nur um so achtbarer, als er sein Publikum zunächst im Familienkreise erblickte und als er damit in seiner Zeit ziemlich alleinstand." Vgl. voor de rol van het familie-ideaal in de burgerlijke cultuur: boven hoofdstuk IV,5.

12 Samenvatting

In de inleiding van de *Römische Geschichte* schreef Mommsen dat hij de geschiedenis van Italië wilde vertellen, niet de geschiedenis van de stad Rome. De onderwerping van de verschillende Italische volken en hun samenvoeging in één staatsverband interpreteerde hij in de eerste band als de vorming van een Italische nationale staat. Deze constructie is door moderne commentatoren vaak geduid als een afspiegeling van Mommsens politieke ideaal van een Duitse eenwording onder leiding van Pruisen, waarbij Pruisen de rol van Rome op zich zou moeten nemen. Deze duiding is niet juist. Het liberale, ook door Mommsen aangehangen model van natiestaatvorming ging uit van een staatsvormingsproces binnen een reeds bestaande nationale gemeenschap in de zin van een historische, taalkundige en culturele eenheid, en van een hierop gebaseerd nationaal besef. De liberalen hoopten dat de eenwording door de steeds hechtere economische en culturele banden en de toenemende communicatie tussen de burgers op termijn zou leiden tot de vrijwillige aaneensluiting van de Duitse staten. De *Zollverein* als economische gemeenschap werd gezien als wegbereider van een dergelijke eenwording.

Dit model ging in Mommsens interpretatie niet op voor het antieke Italië. Rome maakte deel uit van de Latijnse natie. Deze had zich afgescheiden van de overige stammen van de oorspronkelijke Italische natie, die op haar beurt een afsplitsing was van de oudere Indo-europese Graeco-Italische natie. Latium vormde een nationale eenheid in de zin van een afstammingsgemeenschap met een nationaal besef, een gemeenschappelijke taal en cultuur, en een politiek samenwerkingsverband in de vorm van de Latijnse Bond. Rome en de Latijnse Bond vormden samen een op etniciteit gebaseerde tolunie. De Italische staatkundige eenheid ontstond daarentegen door de militaire onderwerping van de overige in Italië woonachtige naties, waarbij met name de stamverwante Samnieten lange tijd hardnekkig weerstand boden om hun eigen nationale zelfstandigheid te kunnen behouden. Pas na de vorming van deze politieke eenheid ontwikkelde zich binnen het door Rome onderworpen Italië een nationaal-Italisches gevoel. Voorbereid werd dit door het contrast met en de gemeenschappelijke strijd tegen de Kelten, die door Mommsen tot de “nationale vijand” van de Italiërs werden gemaakt.

Rome had zijn hegemoniale positie, eerst binnen Latium en vervolgens in Italië, te danken aan het feit dat het een eenheidsstaat was en zodoende tot een sterkere machtsontplooiing in staat zou zijn geweest dan bijvoorbeeld de Latijnse en de Samnitische Bonden. Deze constellatie wordt door Mommsen als een *realpolitische* natuurwet gepresenteerd die als verklaring voor het Romeinse succes moet dienen. De staatsrechtelijke vorm die Rome aan het verenigde Italië gaf was daarentegen, evenals de staatkundige organisatie van Rome zelf, een specifieke historische constructie. Romeins Italië was een militair bondgenootschap van intern autonome stadstaten. Het ontbrak dit staatswezen aan dat wat voor de liberaal Mommsen het hart van een nationale staat zou moeten zijn: een nationaal parlement. Ook op dit punt was het daarom in feite niet mogelijk Romes expansieve politiek aan Pruisen en Duitsland ten voorbeeld te stellen.

De Italische nationale staat kwam echter niet tot volle wasdom. De zich uitbreidende Latijnse cultuur werd ondergraven door de invloed van de hellenistische beschaving. Deze hellenistische beschaving was vooral populair bij de aristocratie en de *Pöbel* in de hoofdstad. Daartegenover zag Mommsen een Latijns-Italische middenklasse,

waaruit schrijvers voortkwamen die zich cultureel weliswaar lieten inspireren door Griekse voorbeelden, maar deze een eigen nationaal-Latijnse vorm en inhoud gaven. Een werkelijke nationale, Latijns-Italische cultuur ontstond hierdoor echter niet.

De toenemende invloed van de hellenistische cultuur was vooral ook een gevolg van de Romeinse expansie in het Griekse oosten. Hierdoor ontwikkelde zich een kosmopolitische hellenistische cultuur die paste bij het Romeinse wereldrijk. Mommsens interpretatie van deze ontwikkeling staat centraal in het volgende hoofdstuk.

